

«Υπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς».
Το ευχαριστιακό και ασκητικό ἦθος της ορθόδοξης θεολογικής ανθρωπολογίας

*Το παράδειγμα των Διασκέψεων της Χάλκης και των πρωτοβουλιών του Οικουμενικού
Πατριάρχου Βαρθολομαίου για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος.*

"For the life of the world".
The Eucharistic and ascetic ethos of the Orthodox theological anthropology
*The example of the Halki Conferences and Ecumenical Patriarch Bartholomew's
initiatives for the protection of the natural environment.*

Γεωργία Τζανάκη

Η ερυθρόστικτη αγριόγατα: ένα έξοχο παράδειγμα τόλμης
The rusty spotted cat: a great example of daring
([BBC One - Big Cats, Series 1, Episode 1, The world's smallest cat](#))

Abstract

In this study we explore in terms of the orthodox theological anthropology, the heinous exploitation of nature has long ago set in jeopardy the balance and perspective of the world. We are heading with a frantic speed to the point of collapse of life on the planet. The exertion of every creature suffering and struggling to survive, echoes from the abyssal depths of the world, up to the unreached heights of the divine creation, the silence of nothingness. The void of existence which spreads more and more to the human heart, the heavy shadow of a petrified future.

If we do not commit to the fundamental understanding of the problem, and to the action needed for the healing of creation from the suffering that humanity subjects nature, we there will be no hope to save the life of the world from complete ravage.

In spite of the fact that, the right decision seems obvious, and it always has been, the modern way of living, shows that we lack the determination and the necessary daring, to consider it seriously and to transform it into action. The fact that the “eleventh” hour of our planet’s life, passes us by, looming the life or the end of everything, is leaving us with no room whatsoever, for conniving with “eyes wide shut”.

Is there still hope? There is. And it lies, as we discuss in this paper, within the “mystery” of the world itself. It lies in the ontological bond amongst, man, creation and God. The responsibility especially of man in Christ, is determined by the ethos which mystically, charismatically, springs from that bond, that connection, unveiling within our hearts, the significance of the ascetic duty to protect life and its eschatological perspective. It is our decision and responsibility to act accordingly.

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη, ερευνούμε από την πλευρά της ορθόδοξης θεολογικής ανθρωπολογίας, το πρόβλημα της ειδεχθούς εκμετάλλευσης της φύσης από τον άνθρωπο, η οποία έχει ήδη κοστίσει την ισορροπία της και έχει θέσει προ πολλού σε κίνδυνο την προοπτική του πλανήτη.

Κατευθυνόμαστε με φρενήρη ταχύτητα στο σημείο κατάρρευσης της ζωής όπως την ξέρουμε. Η προσπάθεια κάθε πλάσματος που υποφέρει και πασχίζει να ζήσει, αντηχεί από τα έγκατα του κόσμου και μέχρι τα απλησίαστα ύψη της θεϊκής δημιουργίας, τη σιωπή του τίποτα που απλώνει όλο και πιο πολύ στην ανθρώπινη καρδιά, τη βαριά σκιά ενός απολιθωμένου μέλλοντος.

Εάν δεν δεσμευθούμε στη θεμελιώδη κατανόηση του προβλήματος και τη δράση για τη θεραπεία της κτίσης από τα δεινά που η ανθρώπινη δραστηριότητα της προκαλεί, δεν θα υπάρχει ελπίδα να διασωθεί η ζωή του κόσμου από αφανισμό.

Παρά το γεγονός ότι η σωστή απόφαση είναι προφανής, και πάντα ήταν, ο σύγχρονος τρόπος ζωής δείχνει ότι δεν έχουμε την αποφασιστικότητα και την αναγκαία τόλμη να την υλοποιήσουμε. Το γεγονός ότι η «ενδεκάτη» ώρα της ύπαρξης του πλανήτη μας προσπερνά, σημαίνοντας τη ζωή ή το τέλος του, δεν μας αφήνει κανένα περιθώριο, για παίγνια με «μάτια ορθάνοιχτα κλειστά».

Υπάρχει ακόμη ελπίδα; Υπάρχει. Και βρίσκεται, όπως επιχειρούμε να αναδείξουμε, στο ίδιο το «μυστήριο» του κόσμου. Βρίσκεται στον οντολογικό δεσμό του ανθρώπου και της δημιουργίας, με τον Θεό. Η ευθύνη ιδιαίτερος του ανθρώπου εν Χριστώ, σημαίνεται στο ήθος που μυστικά, χαρισματικά, εκπηγάει από αυτή τη σχέση, φανερώνοντας μέσα στις καρδιές μας τη σημασία του ασκητικού καθήκοντος να προστατεύσουμε τη ζωή της δημιουργίας και την εσχατολογική της προοπτική. Είναι δική μας η απόφαση να το πράξουμε.

Λέξεις κλειδιά

Οικολογική-ανθρωπιστική κρίση, «οικολογικό κακό», αμαρτία-μετάνοια, μυστηριακό ήθος, δημιουργική συνεργία, ασκητική τόλμη, άλμα πίστης, ευχαριστιακή κοινωνικότητα.

Εισαγωγικές σημειώσεις

Μια Κυριακή του Μαΐου του 2022, μελετούσα το ζήτημα της οικολογικής κρίσης και της στάσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε αυτό, στο πλαίσιο της προετοιμασίας για τη συμμετοχή μου στη *Διάσκεψη της Χάλκης*, τον επόμενο μήνα. Κάνοντας ένα διάλειμμα, και αναζητώντας σχετικό υλικό, παρακολούθησα ένα απόσπασμα από το πρώτο επεισόδιο της σειράς ντοκιμαντέρ του BBC *Big Cats*, με τίτλο, «Η μικρότερη γάτα στον κόσμο»¹. Το σύντομο αυτό βίντεο είναι αφιερωμένο στην *ερυθρόστικη αγριόγατα* (*prionailurus rubiginosus*), το πιο μικρό αιλουροειδές στον κόσμο. Αυτό το υπέροχο μικροσκοπικό πλάσμα καταφέρνει όχι μόνο να παραμένει ζωντανό στην άγρια φύση, αλλά να κυνηγά με ικανότητα η οποία εξασφαλίζει την ευημερία του σε έναν κόσμο γεμάτο κινδύνους και αναλογικά γιγαντιαίο προς το ίδιο.

Ο αφηγητής στο απόσπασμα αυτό, περιγράφοντας τις ικανότητες της *ερυθρόστικης αγριόγατας*, ως την αποκαλούμε στην συνέχεια “Rusty”, τόνισε πως «ότι του λείπει σε μέγεθος το αναπληρώνει με τόλμη». Το πρώτο πράγμα που σκέφθηκα, ήταν η σημασία της τόλμης για ζωή. Αυτή η τόλμη, που παρατηρούμε σε αναρίθμητα παραδείγματα στη φύση, εάν ιδωθεί σε σχέση με την ουσιαστική δική μας ανάγκη ως ανθρώπινων όντων, όχι μόνο να επιβιώνουμε αλλά να είμαστε το καλύτερο που μπορούμε σύμφωνα με τη δημιουργική μας προδιάθεση, είναι ενδεχομένως, ένα από τα πιο σημαντικά μαθήματα που μας προσφέρει η φύση, εάν όχι το μεγαλύτερο². Έχουμε εμείς, οι άνθρωποι την τόλμη να απελευθερωθούμε από ότι μας εμποδίζει να προσφέρουμε τη διακονία μας *υπέρ της του κόσμου ζωής*³;

Έχουμε την τόλμη να αντισταθούμε, να υπερβούμε παρά την ανεπάρκεια της ύπαρξής μας, τη νοοτροπία, τις πρακτικές και τα συμφέροντα, που στηρίζονται στην ειδική εκμετάλλευση του φυσικού κόσμου; Μπορούμε, μέσα από την υπεύθυνη και προσεκτική μέριμνά μας για την κτίση, να συνεχίσουμε όπως ξεκινήσαμε την έκτη μέρα που ο Θεός δημιούργησε «κάθε ψυχή ζῶσαν κατά γένος, τετράποδα καὶ ἔρπετά καὶ θηρία τῆς γῆς κατά γένος (Γεν. 1,24)»⁴, άνθρωπος και κόσμος μαζί, το ταξίδι μας έως εσχάτων;

«Εἶμαστε [εξάλλου, όπως αναφέρεται στο κείμενο *Υπέρ της του κόσμου ζωής*] πλάσματα ἀλληλοεξαρτῶμενα»⁵ οι άνθρωποι μεταξύ μας, μα και με όλα όσα απαρτίζουν τη δημιουργία, είτε γνωρίζουμε είτε όχι την ύπαρξη και το είναι τους⁶.

¹ Βλέπε στο [BBC One - Big Cats, Series 1, Episode 1, The world's smallest cat](https://www.youtube.com/watch?v=W86cTioMv2U), (ημερ. πρόσβασης: 5.6.2023), και στο <https://www.youtube.com/watch?v=W86cTioMv2U>, (ημερ. πρόσβασης: 8.5.2022)

² Όπως επισημαίνει ο π. Ι. Χρυσανγής στο βιβλίο του, *Βαρθολομαίος. Αποστολή και όραμα*, προλ. Πάπα Ρώμης Φραγκίσκος και Πρ. Παυλόπουλος, επιμ. -μτφρ. Β. Αργυριάδη, έκδ. Ἐν πλῶ, Αθήνα, 2018, σ. 266, «Για τον Πατριάρχη, τα φυτά είναι οι σοφότεροι δάσκαλοι, και τα καλύτερα παραδείγματα για την πνευματική ζωή. (...) Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τα ζώα.»

³ *Λουκ.* 4.4, 4.12 και *Ματθ.* 4.4, 4.7.

⁴ π. Ι. Χρυσανγής, *Βαρθολομαίος*, ό.π. σ. 266.

⁵ *Υπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Τὸ κοινωνικὸ ἦθος τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας*, § 13 (<https://www.goarch.org/el/social-ethos>, ημερ. πρόσβασης 24.5.2022).

⁶ *ό.π.*, §§ 76-77. Στ. Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και Νεωτερικότητα. Δοκίμια για τὴ συνάντηση τῆς Ὀρθόδοξης Θεολογίας με τὸν σύγχρονο κόσμο*, έκδ. Ἄρμός, Ἀθήνα, 2023, σσ. 152-153, 157-161.

Ο αγώνας της σύγχρονης Ορθόδοξης Εκκλησίας για την κατανόηση της οικολογικής κρίσης

Η «έσκεμμένη ή ανεπίγνωστη υποβάθμιση του περιβάλλοντος»⁷ όπως επισημαίνει ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος σε εγκύκλιό του το 1994, και σε ομιλία του στη Σάντα Μπάρμπαρα της Καλιφόρνια το 1997, «είναι άμαρτία». Ο Bruce Babbitt, υπουργός Εσωτερικών των ΗΠΑ την περίοδο εκείνη, δήλωσε για τη φράση αυτή, ότι «θα θεωρείται στο μέλλον ως μια από τις σημαντικότερες θρησκευτικές δηλώσεις της εποχής μας»⁸. Η δήλωση του Οικουμενικού Πατριάρχη εμπεριέχει την εκκλησιολογικά ευρεία αντίληψη για το περιβάλλον και για την ευθύνη μας να το προστατεύουμε. Η ευθύνη αυτή σημαίνεται στη θεόδοτη προσωπική αποστολή και ευθύνη του ανθρώπου για τη σωτηριολογική πρόοδο της δημιουργίας. Ο Πατριάρχης «διευρύνει»⁹ την έννοια της αμαρτίας τόσο, ώστε να μην απομένουν περιθώρια για τη δικαιολόγηση των συμφερόντων που συνδέονται με τη συστηματική εκμετάλλευση και καταστροφή του πλανήτη. Η «τολμηρή» και «επαναστατική» σύνδεση της αμαρτίας με το *οικολογικό κακό*, επιτρέπει να εξετάζεται το πρόβλημα στην προοπτική της ασκητικής στάσης μας εν τω κόσμω, θέτοντας τον εαυτό μας υπό το πρίσμα της αλλαγής νοοτροπίας με όρους μετάνοιας. Η «μετάνοια», κατεξοχήν εξωστρεφής και κοινωνική πράξη, ριζώνει «στο έδαφος της καρδιάς»¹⁰ του ανθρώπου, και αποκαλύπτει τη σκοτεινή αδιαφάνεια του κακού. Η μετάνοια επιτρέπει στον άνθρωπο τη συναίσθηση του υπαρκτικού κενού από όπου η αμαρτία εφορμά στην καρδιά του κόσμου¹¹ για να σιγήσει τη φωνή της που «κραυγάζει ενάντια στο κακό»¹². Μέσα στην «ατμόσφαιρα σιωπής και προσευχής»¹³ της ανθρώπινης καρδιάς, η μετάνοια αποκαλύπτει το είναι του κόσμου: την «άληθινή εικόνα του Θεού στον άνθρωπο, (...) την εικόνα του ἔνσαρκου Θεού στον κόσμο»¹⁴. Αποκαλύπτει όμως και τη δύναμη του πειρασμού της αμαρτίας: να χάσει ο άνθρωπος και ο κόσμος «τη δύναμη της ανάστασης»¹⁵, τον δρόμο της σωτηρίας.

Αυτός ο κίνδυνος είναι, αναμφίβολα, ο λόγος για την αγωνιώδη κλήση που μας απευθύνει ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος για μετάνοια. Στα λόγια του, όπως παρατίθενται στην εγκύκλιο *Laudato Si* την οποία εξέδωσε ο Πάπας Φραγκίσκος στη Ρώμη στις 18 Ιουνίου 2015, διακρίνεται η ουσία του προβλήματος στην προσωπική και συλλογική του διάσταση, γιατί δείχνει προς την:

⁷ π. Ι. Χρυσανγή, «Διάλογος για τη δημιουργία. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος και ο Πάπας Φραγκίσκος για τη φροντίδα της κτίσης», μτφρ. Ν. Ασπρούλης, *Αντίβολα*, 3, έκδ. Έν πλῶ, Αθήνα, 2019, σ. 282.

⁸ ό.π., σσ. 283-284.

⁹ ό.π., σσ. 285-286.

¹⁰ π. Ι. Χρυσανγή, *Βαρθολομαίος*, ό.π., σ. 243.

¹¹ π. Ι. Χρυσανγή, ό.π., σσ. 240-268· «Διάλογος για τη δημιουργία», ό.π., σ. 286. Στ. Γιαγκάζογλου, «Νεωτερικότητα και ιστορία», *Ευθύνη*, τχ. 436 (2008), Αθήνα, σ. 197.

¹² S. Weil, *Το πρόσωπο και το ιερό*, μτφρ.-επιμ. Στ. Ζουμπουλάκη, έκδ. Πόλις, Αθήνα, 2018, σ. 11.

¹³ ό.π.

¹⁴ *Υπέρ της του κόσμου ζωής*, ό.π., § 27.

¹⁵ O. Clement, *Ταιζέ Ένα νόημα για τη ζωή*, μτφρ. Καίτη Χιωτέλλη, έκδ. Μαΐστρος, Αθήνα, 2015, σ. 86.

«ανάγκη ο καθένας από εμάς να μετανοήσει για τους τρόπους που έχουμε βλάψει τον πλανήτη, στο μέτρο που όλοι προκαλούμε μικρή οικολογική ζημία.» (the need for each of us to repent of the ways we have harmed the planet, for “inasmuch as we all generate small ecological damage»)¹⁶

Την έμφαση με την οποία ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος συνδέει την αμαρτία με την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, βρίσκουμε και στο έργο του μακαριστού μητροπολίτη Ιωάννη Ζηζιούλα. Αναφερόμαστε στο άρθρο του «Η ευχαριστιακή θεώρηση τοῦ κόσμου καί ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος» το 1967, και την ενότητα των τριών σχετικών διαλέξεων του στο King’s College τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1989. Στα τέσσερα αυτά κείμενα του, ο μητρ. Ιωάννης αναφέρθηκε στην ευθύνη και το «καθῆκον»¹⁷ της Εκκλησίας και της θεολογίας, να διακονήσουν την κτίση και τον άνθρωπο στην προοπτική της αντιμετώπισης του «οικολογικού κακού», που είναι «ἀμαρτία» με την πιο απόλυτη σημασία του ὄρου:

«Πραγματικά εἶναι πολύ δύσκολο νά βρεθεῖ κάτι ἄλλο στό χῶρο πού ὀνομάζουμε «κακό» ἢ «ἀμαρτία», πού νά μπορέσει νά προκαλέσει τέτοια καθολική ἐρήμωση καί ἀφανισμό, ὅπως τό οἰκολογικό κακό.»¹⁸

Ο ἀπόηχος των λόγων του μακαριστού μητρ. Περγάμου σήμερα, μας θέτει ἀκόμη πιο επιτακτικά, ἐνώπιον της ἀνάγκης για μια «χριστιανική τοποθέτηση»¹⁹ η οποία ἐντοπίζεται στη

«βαρειά εὐθύνη [του ἀνθρώπου] γιά τήν τύχη τῆς δημιουργίας. (...) Γιατί διαφαίνεται πλέον καθαρά ὅτι τό πρότυπο τῆς ἀνθρώπινης κυριαρχίας στήν ὑλική κτίση, ὅπως τό ζοῦμε σήμερα στήν τεχνολογική μας ἐποχή, δέν θά μπορέσει νά ὀδηγήσει στήν ἐπιβίωση τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ.»²⁰

Η λαβυρινθώδης σύνδεση αμαρτίας και οικολογικής καταστροφῆς στη σημερινή «ἐκκοσμηκευμένη ἐποχή» μας²¹, ἀποτυπώνεται στον σύγχρονο λόγο της Ορθοδοξίας, με κυριότερη την ἐκφρασή της στο κείμενο Ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, το οποίο δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 2020, και εἶναι το ἔργο της Ειδικῆς Επιτροπῆς που ορίστηκε ἀπό την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο του 2016. Στο κείμενο, λέξη προς λέξη ἀποκαλύπτεται το προσωπεῖο του κακού πάνω στο πρόσωπο του κόσμου. Στην τέταρτη παράγραφο του κειμένου διαβάζουμε:

Ὁ κόσμος στόν ὁποῖο ζοῦμε εἶναι ἕνας πτωτικός κόσμος, ἕνας κόσμος κατακερματισμένος καί σκοτεινός, ὑποδουλωμένος στόν θάνατο καί τήν ἀμαρτία, ὁ ὁποῖος βασανίζεται ἀπό τή βία καί τήν ἀδικία. Δέν εἶναι αὐτή ἡ κατάσταση τήν ὁποία ὁ Θεός ἐπιθυμεῖ γιά τή δημιουργία Του. Πρόκειται, ἀντίθετα, γιά τή συνέπεια τῆς ἀρχαίας ἀποξένωσης τοῦ κόσμου μας ἀπό τόν

¹⁶ *Encyclical Letter “Laudato Si”*, ὁ.π., σ. 8.

¹⁷ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Η κτίση ὡς ευχαριστία*, ὁ.π., σ. 65.

¹⁸ ὁ.π., σσ. 39-40.

¹⁹ ὁ.π., σ. 122.

²⁰ ὁ.π., σ. 123.

²¹ Ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. ὁ.π., § 13.

δημιουργό του. Ως τέτοιος, ό κόσμος συνιστά μία πραγματικότητα ή όποία μέ κανέναν τρόπο δέν μπορεί νά ύπαγορεύει ή νά καθορίζει τά όρια τής ήθικης μας εϋθύνης άπέναντι στα πλάσματα του Θεού²².

Και στην 75^η παράγραφο του κειμένου αυτού, τονίζεται ότι,

«Οί συνέπειες τής άμαρτίας και τής άποξένωσής μας άπό τόν Θεό δέν είναι μόνον προσωπικές και κοινωνικές, αλλά και οικολογικές, και μάλιστα και κοσμολογικές²³.

Ο συσχετισμός της καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος με την άμαρτία και τις απάνθρωπες συνέπειές της, καθώς και η σοβαρότητα του οικολογικού ζητήματος ως μέρους της γενικότερης κρίσης του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού, έχουν αποτυπωθεί με συνέπεια και τεκμηρίωση, σε πολλά κείμενα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και στο Έπίσημο Κείμενο τής Αγίας και Μεγάλης Συνόδου τής Όρθόδοξης Εκκλησίας στην Κρήτη το 2016, με τίτλο: «Ή Άποστολή τής Όρθόδοξης Έκκλησίας εις τόν Σύγχρονον Κόσμο», όπου ρητά αναφέρεται ότι:

«Ή δημιουργηθεΐσα ύπό τοϋ Θεοϋ κτίσις, ή όποία έδόθη εις τόν άνθρωπον «εργάζεσθαι και φυλάσσειν» αύτήν (πρβλ. Γεν. β΄, 15), ύφίσταται τάς συνεπειάς τής άμαρτίας τοϋ ανθρώπου: «Τή γάρ ματαιότητι ή κτίσις ύπετάγη, οϋχ έκοϋσα, αλλά δια τόν ύποτάξαντα, έπ΄ έλπίδι ότι και αύτή ή κτίσις έλευθερωθήσεται άπό τής δουλείας τής φθορᾶς εις την έλευθερίαν τής δόξης τών τέκνων τοϋ Θεοϋ. Οΐδαμεν γάρ ότι πᾶσα ή κτίσις συστενάζει και συνωδίνει ᾗχρι τοϋ νϋν» (Ρωμ. η΄, 20-22).»²⁴

Η οικολογική κρίση σε ανθρωπολογική προοπτική

Χωρίς αμφιβολία, ο άνθρωπος είναι σε θέση να γνωρίζει το μέγεθος του κινδύνου της άμαρτίας. Από αυτή την προοπτική, είναι ορατές οι συνέπειες στις οποίες η ανεύθυνη στάση μας διαρκώς εκθέτει τη δημιουργία την οποία ο Θεός μας παρέδωσε «λίαν καλή» (Γεν. Α΄, 31.). Η προσχώρηση του ανθρώπου στον πειρασμό της άμαρτίας²⁵, η οποία κρατά εντός της ακίνητο τον χρόνο, ήταν αρκετή για να τραυματίσει το «ένδυμα τής άφθάρτου συναφείας»²⁶ του κόσμου, τον «βασιλικόν»²⁷ χιτώνα του. Η εθελούσια

²² ό.π., § 4.

²³ ό.π., § 75. Σημειώνεται ότι η λέξη άμαρτία επαναλαμβάνεται περιοδικά σε όλο το κείμενο (είκοσι φορές), εναλλασσόμενη με τις λέξεις αγάπη, ήθος, αγιότητα, και ελπίδα.

²⁴ βλέπε «Ή Άποστολή τής Όρθόδοξης Έκκλησίας εις τόν Σύγχρονον Κόσμο», 27 Ιουνίου 2016, § 10 ([Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ - The Holy and Great Council of the Orthodox Church \(holycouncil.org\)](http://www.holycouncil.org), ημερ. πρόσβασης, 30.5.2022)

²⁵ Μοναχή Μαρία (Ευγενία Σκοπτσόβα), *Ο Ντοστογιέφσκι και ο σύγχρονος κόσμος*, εισαγ.-μτφρ.Δ. Β. Τριανταφυλλίδης, εκδ. s@mizdat, Αθήνα 2020, σ. 31.

²⁶ Γρηγορίου τοϋ Παλαμά, *Όμιλία ΑΔ΄*, στο *Συγγράμματα, τόμ. ΣΤ΄*, έπιμ.-εισαγωγή-σχόλια, Β. Στ. Ψευτογκά, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη, 2015, § 17, σ. 377.

²⁷ βλέπε Νικολάου Καβάσιλα, *Περί τής έν Χριστώ Ζωής*, σειρά *Φιλοκαλία τών Νηπτικῶν και Άσκητικῶν*, τομ. 22, Εισαγωγή- κείμενον- μετάφρασις- σχόλια Παναγιώτη Κ. Χρήστου, νέα μτφρ.- επιμ. Έλ. Μερετιάκης, Πατερικές έκδ. «Γρηγόριος ό Παλαμάς», Θεσσαλονίκη, 2011, *Λόγος Β΄*, § 15, σ. 324.

αποστροφή του βλέμματος της συνείδησης από το πρόσωπο του Θεού, από την αλήθεια εντός της²⁸, έθεσε όλη την κτίση στο χείλος του αβυσσαλέου αφανισμού. Το έργο και η αποστολή του ανθρώπου εν Χριστώ, είναι να στραφεί η ιστορία, ο πολιτισμός και η ανθρώπινη συνείδηση προς «τὴν μακαρίαν ἀκτῖνα»²⁹, κατά τη διατύπωση του αγίου Νικολάου Καβάσιλα, από όπου εκπηγάζει η ζωή των πάντων, ώστε να σωθεί ο κόσμος από τον κίνδυνο του αφανισμού, από την τυραννία του μηδενός³⁰. Να ξαναφορέσει η κτίση τα αναστάσιμα ενδύματα³¹ που ο Χριστός της προσέφερε, αναλαμβάνοντας στο θεανθρώπινο είναι Του το βάρος της φθοράς και του θανάτου. Ο αναστημένος Χριστός, ανερχόμενος νικηφόρα από τα χαοτικά βάθη του σκότους, προσφέρει στον κόσμο τη θεανθρώπινη ύπαρξη Του ως υπαρκτικό στερέωμα των πάντων, χωρίς τον κίνδυνο επιστροφής στην ανυπαρξία. Η Εκκλησία ως σώμα Χριστού είναι κατά συνέπεια, μέσα στον χρόνο το «καθάρσιον» μυστήριο της απελευθέρωσης της κτίσης και του ανθρώπου από τη νόσο της αμαρτίας³². Το μυστηριακό ήθος του εκκλησιαστικού σώματος είναι η κιβωτός της παράδοξης ύπαρξης του ιστορικού κόσμου και της σωτηριώδους πορείας του προς τα έσχατα³³.

Το πρόβλημα της οικολογικής κρίσης του καιρού μας, μόνον εάν τεθεί στην προοπτική της ευχαριστιακής ζωής του ανθρώπου, φανερώνεται στις πραγματικές διαστάσεις του, όπως φανερώνεται και η δυνατότητα επίλυσης του. Η ιστορία της ανθρωπότητας, όμως, μέσα από επαναλαμβανόμενα λάθη και αστοχίες, μας δείχνει ότι τις περισσότερες φορές δεν διαθέτουμε την ασκητική επιμονή να καλύψουμε επιτυχώς την αναγκαία απόσταση για ένα τέτοιο κατόρθωμα, λόγω της κληρονομιάς της πτώσης. Μιας κληρονομιάς που κουβαλάμε με τη σισύφεια αυταπάτη, ότι όλο αυτό βάρος έχει νόημα, και δεν «τολμούμε» να το απαρνηθούμε προς χάρη της συμπόρευσης μας με τον Χριστό μέχρι τη Βασιλεία του Θεού, όπως ο πλούσιος δεν τόλμησε να αφήσει τα πλούτη του για χάρη της εν Χριστώ πτωχείας³⁴. Η υλικότητα ως όρος ζωής, φαίνεται να αποτελεί για τον άνθρωπο εμπόδιο στην προσπάθειά του να ανταπεξέρχεται στις προκλήσεις του κακού. Παρά το γεγονός, ότι έχει κατά χάρη, το προνόμιο της συνειδησιακής διάκρισης μεταξύ κακού και καλού, δεν είναι αυτονόητη η αντίσταση του σε ότι τον θέλγει προς τον ορμικό καταναγκασμό του· δεν είναι αυτονόητη δηλαδή, η επιλογή μεταξύ κακού και καλού με όρους ελευθερίας στην πράξη. Χρειάζεται ο

²⁸ βλέπε για τη συνειδησιακή πάλη του ανθρώπου με τα προσώπια της αμαρτίας, στο κινηματογραφικό έργο του σκηνοθέτη Stanley Kubrick "Eyes wide shut" (1999), βασισμένο στη νουβέλλα *Dream Story* (1926) του Arthur Schnitzler.

²⁹ Νικολάου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ Ζωῆς*, ὁ.π., *Λόγος Β΄*, § 15, σ. 324.

³⁰ Ο. Clement, *Οἱ Καιροὶ ποῦ καλοῦν τὴν Ἐκκλησίαν*, μτφρ. Κ. Σπαθαράκης, ἐπιμ. Κ. Χιωτέλλη, ἐκδ. Μαῖστρος, Ἀθήνα, 2004, σ.17

³¹ Βλ. στο Νικολάου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ Ζωῆς*, ὁ.π., *Λόγος Β΄*, § 15, σ. 324.: «τὴν αὐτὴν ἐπαινόντες ὁδὸν καὶ πρὸς τὸ ἱμάτιον ἐπειγόμενοι τὸ βασιλικόν».

³² Νικολάου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ Ζωῆς*, ὁ.π., *Λόγος Δ΄*, § 15, σ. 432. Στ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία Θεώσεως. Ἡ σύνθεση χριστολογίας καὶ πνευματολογίας στὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα, 2001, σ. 430. Κ. Κορναράκη, *Ὁ ἄνθρωπος ἀπέναντι στὴν εἰκόνα του. Κείμενα Πατερικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ ἠθικῆς*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα, 2011, σσ. 108-118.

³³ *ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς*. ὁ.π., §§ 5-6, 12· στο ἴδιο βλέπε στὴν § 8: «Ὅτ' γὰρ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν, ἀλλὰ τὴν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν» (*Εβρ. 13:14*). Στ. Γιαγκάζογλου, *Βίος καὶ Λόγος στὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση, Δοκίμια θεολογικῆς γνωσιολογίας*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα, 2016, σ. 309.

³⁴ βλέπε *Λουκ.* 18, 22-23.

άνθρωπος να τολμήσει την επιλογή ελευθερίας. Στην ευχαριστιακή πληρότητα αυτής της ίδιας της υλικής ζωής, η τόλμη του ανθρώπου να αποστρέφεται το κακό, πραγματώνει για τον ίδιο και για την κτίση, την πίστη και την ελπίδα για ζωή πέρα από τα όρια του κτιστού.

Τόλμη για εμάς ως μέλη του σώματος της Εκκλησίας, σημαίνει να αγαπήσουμε τον κόσμο με μέτρο την αγάπη του Θεού προς τη δημιουργία Του. Η θυσία είναι το μέτρο αυτής της αγάπης και όχι η ικανοποίηση των επιθυμιών μας. Αυτή η πράξη αγάπης είναι κατεπείγουσα ανάγκη, εάν θέλουμε άνθρωπος και κόσμος στην ενότητα που σημαίνει ζωή, να ξεπεράσουμε την «υπαρκτική άποτυχία»³⁵ της παγίδευσής μας «στην κλειστή αυτάρκεια της κτιστότητας»³⁶. Χρειάζεται να ριχτούμε στη μαινόμενη μάχη με τις στρατιές του κακού, με τόλμη και πίστη ότι είμαστε ασφαλείς στην εν Χριστώ ανδρεία αγάπης και δοτικότητας. Ας θυμηθούμε τον μικροσκοπικό “Rusty”. Στο παράδειγμα του, έχουμε την απόδειξη της χαρισματικής τόλμης η οποία του επιτρέπει όχι μόνο να επιβιώνει και να ευημερεί, παρά την αναλογικά τρωτή υλική του ύπαρξη, αλλά να πραγματώνει την υπαρξιακή του υπεροχή έναντι των όρων της κτιστότητας, χωρίς καν την επίγνωση του άθλου του.

Η ταυτότητα της περιβαλλοντικής-ανθρωπιστικής κρίσης τον 21^ο αιώνα

Στην εποχή μας, την εποχή «της άβεβαιότητας, της σύγχυσης, της άπελπισίας και κυρίως του μηδενισμού»³⁷ ο κόσμος εξακολουθεί μέσα από τα σκοτεινά περάσματα της ιστορίας να αντιμετωπίζει τις πιο ειδηχθείς πλευρές του κακού. Η ανθρωπότητα βιώνει μια «σύνθετη κρίση» ανθρωπιστική, κοινωνική και περιβαλλοντική (“complex crisis which is both social and environmental”)³⁸. Η συστηματική διαφθορά του φυσικού περιβάλλοντος, το πρόβλημα της αυξανόμενης φτώχειας και των απάνθρωπων συνεπειών τους σε παγκόσμια κλίμακα, είναι μόνο κάποιες από τις όψεις της κρίσης, που φανερώνει και την τραγική αποτυχία μας να αντιμετωπίσουμε τους κινδύνους που απειλούν την ύπαρξη και το μέλλον του πλανήτη. Τα στατιστικά στοιχεία είναι συντριπτικά³⁹. Καθημερινά σε πολλά μέρη της γης ερημώνονται τεράστιες εκτάσεις. Η κλιματική αλλαγή επιταχύνεται, εντείνεται. Συνεχίζεται η χρήση επιβλαβών για τη φύση, πηγών ενέργειας, μέσων και διαδικασιών παραγωγής τροφίμων, ειδών πρώτης ανάγκης και καταναλωτικών προϊόντων. Σε τέτοιες συνθήκες, εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι αγωνίζονται να επιβιώσουν εκτεθειμένοι σε κάθε μορφή ανισότητας, εκμετάλλευσης και διακινδύνευσης της ζωής τους⁴⁰. Η αμέτρητη ζημία, ο

³⁵ Στ. Γιαγκάζογλου, «Πρόσωπο και έτερότητα. Δοκίμιο για μιὰ θεολογία τῆς έτερότητας», *Ἰνδικτος*, τχ. 21 (2006), Ἀθήνα, σ.108.

³⁶ ὁ.π.

³⁷ Στ. Γιαγκάζογλου, «Νεωτερικότητα καί ιστορία», *Εὐθύνη*, τχ. 436 (2008), Ἀθήνα, σ. 198.

³⁸ *Exclusive: Patriarch Bartholomew on Pope Francis' Climate Encyclical, Time*, στο [Exclusive: Patriarch Bartholomew on Pope Francis' Climate Encyclical | Time](#), (ημερ. πρόσβασης, 25.5.2022)

³⁹ βλέπε σχετικά στοιχεία στο <https://www.worldometers.info/gr/>, (ημερομηνία πρόσβασης 6.4.2022), και στον ιστότοπο της Ὑπατης Ἀρμοστείας του ΟΗΕ (UNCHR): <https://www.unhcr.org/>, (ημερομηνία πρόσβασης 6.4.2022)

⁴⁰ Ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, ὁ.π., §§ 32-47, 61-63. Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου, «Πατριαρχικὸν Μήνυμα ἐπὶ τῇ ἡμέρᾳ προσευχῆς ὑπὲρ τῆς Προστασίας τοῦ Φυσικοῦ Περιβάλλοντος

θάνατος, ο πόνος και η θλίψη που καθημερινά προκαλείται στο οικοσύστημα και την ανθρωπότητα, συνθέτουν τη σπαρακτική «πραγματικότητα της άμαρτίας»⁴¹, όπου εξακολουθούμε σε μια εποχή τεχνολογικά και υλικά προωθημένη στα άκρα, να κρατάμε την «άθωότητα»⁴² αιχμάλωτη. Το οικολογικό ζήτημα στη συνάφειά του με τα προβλήματα της φτώχειας, των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, των ασθενειών, των πολέμων, και όλων των δεινών τα οποία συνθέτουν τη μεγάλη εικόνα της κρίσης του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού, είναι μία μόνο όψη της αγωνιάδους «υπνοβασίας» του σύγχρονου μας πολιτιστικού παραδείγματος⁴³. Δεν μένει αμφιβολία ότι εάν κάτι δεν αλλάξει, αν δεν αφεθεί ελεύθερη η «άθωότητα του εΐνα»⁴⁴ του κόσμου να αφυπνίσει εκ νέου τη ζωή, αν δεν γεμίσει η καρδιά μας με την «υπερφυσική αγάπη»⁴⁵ του Θεού για τον κόσμο και την πηγαία δημιουργικότητα της ζωής, η πορεία του τεχνολογικά, τεχνικά και οικονομικά προηγμένου κατά τα άλλα, κόσμου του 21ου αιώνα, προς τον αφανισμό είναι αναπόδραστη⁴⁶.

Αυτή η αντίφαση της μιζέριας που θεριεύει μέσα στον «πλούσιο» σύγχρονο πολιτισμό, καταδεικνύει ότι το είδος της προόδου που χαρακτηρίζει τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των κοινωνιών της εποχής μας, επιδεινώνει την ανθρωπιστική-οικολογική κρίση και επιτείνει την πολυπλοκότητα των εσωτερικών της διασυνδέσεων. Η λύση του προβλήματος χρειάζεται μάλλον, να αναζητηθεί εκτός των ορίων αυτού του τεχνολογικά διογκωμένου αλλά ανθρωπολογικά υπανάπτυκτου πολιτιστικού μοντέλου που υποδουλώνει τον άνθρωπο, τη φύση, την επιστήμη και το πνεύμα, στην κυριαρχία της οικονομικής δύναμης. Πέρα από τα όρια της χρησιμοθηρίας και της αδιαφορίας για τη ζωή και το μέλλον του κόσμου, υπάρχει η αφοσίωση στη ζωή, με την οποία η Ορθόδοξη Εκκλησία και η θεολογία της, έχουν ήδη εδώ και δεκαετίες τοποθετηθεί, καλώντας όλη τη χριστιανοσύνη στον αγώνα κατά της αμαρτίας που συνιστά η στάση

(01.09.2017)», *ό.π.*, σσ. 606-607. A. Heywood, *Διεθνείς Σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, μτφρ.- επιμ. Χρ. Φραγκονικολόπουλος, Φ. Προέδρου, έκδ. Κριτική, Αθήνα, 2013, σσ. 831-832.

⁴¹ O. Clement, *Ταιζέ*, *ό.π.*, σ. 28.

⁴² *Υπέρ της του κόσμου ζωής*, *ό.π.*, § 16.

⁴³ K. Κορναράκη, *Ο άνθρωπος απέναντι στην εικόνα του. Κείμενα Πατερικής ανθρωπολογίας και ήθικης*, έκδ. Αρμός, Αθήνα, 2011, σσ. 70εξ.

⁴⁴ O. Clement, *Ταιζέ*, *ό.π.*, σ. 28.

⁴⁵ S. Weil, *Το πρόσωπο και το ιερό*, *ό.π.*, σ. 72.

⁴⁶ Στ. Γιαγκάζογλου, «Φιλοσοφία της Ιστορίας και Θεολογία της Ιστορίας», *Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου*, τόμ. Γ', *Ορθοδοξία και [Μετα-] Νεωτερικότητα*, επιμ. Σπ. Αθανασοπούλου-Κυπρίου, Στ. Γιαγκάζογλου, Α. Μαράς, (Πάτρα, έκδ. Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 2008), σσ.15εξ.· *Θεολογία και Νεωτερικότητα*, *ό.π.*, σσ.148-149· «Νεωτερικότητα και ιστορία», *Εύθυνη*, τχ. 436, 2008, σ. 196· "Current Understandings of Human Being and Orthodox Anthropology", *Regnum Studies in Global Christianity. Orthodox Handbook on Ecumenism*, ed. P. Kalaitzidis et al, World Council of Churches, publ. Regnum Books International Regnum, Oxford, 2014, σσ. 741εξ. A. Heywood, *Διεθνείς Σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, *ό.π.*, σ. 831.) Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, «Πατριαρχικόν Μήνυμα επί τη ημέρα προσευχής υπέρ της Προστασίας του Φυσικού Περιβάλλοντος (01.09.2017)», *ό.π.*, σσ. 606-607. O. Clement, *Ταιζέ*, *ό.π.*, σ. 28· *Οι Καιροί που καλούν την Εκκλησία*, *ό.π.*, σσ. 20εξ. «Η Αποστολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας εις τὸν Σύγχρονον Κόσμο», *ό.π.*, §§ 4-5, 10, 13.

μας απέναντι στη δημιουργία⁴⁷. Από τον θησαυρό της ορθόδοξης ανθρωπολογίας στη βιβλική διήγηση, στα έργα των πατέρων και στον τρόπο ύπαρξης της Εκκλησίας ανά τους αιώνες, η σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία μπορεί, και είναι ανάγκη να το πράξει, να αντλήσει την «περιστατική» ετοιμότητα⁴⁸ ώστε η μαρτυρία της να μην υπολείπεται του μεγέθους της πρόκλησης στο μέτωπο της οικολογικής κρίσης. Βασισμένη στην ευχαριστιακή και ασκητική της κοινωνικότητα και διακονία⁴⁹, η Εκκλησία μπορεί σήμερα να προσανατολίσει με τη μαρτυρία της, στη διαμόρφωση ενός εναλλακτικού παραδείγματος πολιτισμού και της ανάλογης επιστημονικής διαλεκτικής, στοχεύοντας στην επίλυση του προβλήματος. Με σημείο αναφοράς το εν Χριστώ ήθος, στο οποίο χωρά ο ακέραιος «από περιουσίας»⁵⁰ λόγος της θεολογίας της Εκκλησίας, είναι δυνατή η οικουμενική προοπτική του «ἀσκητικοῦ ἐγχειρήματος» για την ευχαριστιακή «μεταμόρφωση» του κόσμου⁵¹, μέσα από τη ρεαλιστική διαχείριση της σύγχρονης ανθρωπιστικής και οικολογικής κρίσης.

Το ήθος εν Χριστώ: μια τολμηρή πρόταση ζωής

Υπάρχει, επομένως, ελπίδα. Επειδή το είναι και η ζωή του κόσμου και του ανθρώπου έχουν το οντολογικό θεμέλιο τους έξω από την πτωτική κατάσταση, ο κόσμος μπορεί να σωθεί, με την παράδοξη τόλμη της σχέσης μας με τον Χριστό. Μπορούμε να ακολουθήσουμε το τολμηρό προβάδισμα της φύσης, τον ρυθμό, την ανάσα και τη δημιουργικότητά της, εξασφαλίζοντας έτσι, ότι θα φτάσουμε στον προορισμό μας. Εξάλλου, αυτή δεν είναι η εικονολογική μας προοπτική και η οντολογική μας ροπή; Το μόνο που χρειάζεται να γνωρίζουμε είναι ότι η τόλμη εν ονόματι του Κυρίου, είναι καθεαυτή εγγύηση σωτηρίας, και έχουμε τις αναρίθμητες στρατιές αγίων να το αποδεικνύουν αενάως. Η δράση μας για να διασώσουμε τη δημιουργία, χρειάζεται να έχει το δικό τους ήθος. Το ήθος των αγίων ρέει άφθονο από την ευχαριστιακή ζωή της Εκκλησίας, και επομένως είναι στη διάθεσή μας. Χρειάζεται να ζούμε εμείς οι αμαρτωλοί, σύμφωνα με αυτό, ώστε να είμαστε σε θέση να το απλώνουμε κατά χάρη στον κόσμο, προσφέροντας χωρίς δισταγμό, ακόμη και όταν η προσφορά στον Πλησίον σημαίνει θυσία. Αντί να θυσιάζουμε τη ζωή της δημιουργίας στους βωμούς της ανθρώπινης παραφροσύνης και απληστίας, χρειάζεται να επανακαθορίσουμε τη θέση μας στον κόσμο σύμφωνα με το τι είναι η εν Χριστώ ζωή. Ο *εδώ και τώρα* χρόνος της μυστηριακής ζωής της Εκκλησίας, είναι ο καιρός να τολμούμε την ασκητική πρόσληψη και ευχαριστιακή χρήση του κόσμου και της ζωής και όχι ασφαλώς να υπάρχουμε απλώς ως θνήσκοντα όντα σε ένα θνήσκοντα κόσμο. Ζώντας όντως προς χάριν της

⁴⁷ *Υπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς*, ό.π. Βλέπε και στο *Encyclical Laudato Si. of the Holy Father Francis on care for our common home*, Βατικανό, 18.5.2015. (https://www.vatican.va/content/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_encyclica-laudato-si_en.pdf, ημερ. πρόσβασης: 5.5.2022). π. Ι. Χρυσανγή, “The Face of God in the World. Insights from the Orthodox Christian Tradition”, *ανάτυπο*, σ. 4· *Βαρθολομαίος*, ό.π., σσ. 268-275· «Διάλογος για τη δημιουργία», ό.π., σσ. 275εξ.

⁴⁸ Στ. Γιαγκάζογλου, *Βίος και Λόγος στην ήσυχαστική παράδοση*, ό.π., σ. 318.

⁴⁹ *Υπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς*, ό.π., §§ 5-6, 74.

⁵⁰ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, «Πρόλογος» στο *Ἡ κτίσις ὡς Εὐχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στό πρόβλημα τῆς Οἰκολογίας*, έκδ. Προφύρα, Ἀθήνα, ³2019, σ. 12.

⁵¹ *Υπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς*, ό.π., § 5.

ζωής του κόσμου, αντικρύζουμε εντός μας τις αμέτρητες εκφάνσεις της ζωής του Θεού από τις οποίες συντίθεται η δημιουργία⁵². Εξάλλου, τι είναι ο άνθρωπος εάν όχι ένα πρόσωπο που τολμά να «ατενίζει» (“gaze”)⁵³ τις θείες ενέργειες πάνω στο πρόσωπο της δημιουργίας; Σε αυτές τις ενέργειες υπάρχει η έμπνευση που ο Θεός αναμένει από εμάς να μετασχηματίσουμε σε θαύματα για την εσχατολογική πρόοδο του κόσμου, όχι σε κάποια μακρινή γη της επαγγελίας, αλλά ως πράξη ζωής μέσα στα τείχη του χρόνου. Ο κόσμος της δικής μας εμπειρίας, είναι ένα ανεπανάληπτο μέρος της δημιουργίας στην ολότητά της, τον οποίο είναι δικό μας καθήκον να διατηρήσουμε, να προστατεύσουμε, να θεραπεύσουμε, και να οδηγήσουμε προς τη σωτηρία του⁵⁴.

Υπάρχουν ωστόσο, αναρίθμητα τεκμήρια της παράβασης του καθήκοντος αυτού στην εποχή μας, ακόμα και όταν, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990, το πρόβλημα της περιβαλλοντικής κρίσης και των ευθυνών του ανθρώπου για αυτό, αποκτούσε στη συνείδηση της παγκόσμιας κοινότητας, τη βαρύτητα που υπαγόρευε μια συντονισμένη και συστηματική δράση για την αντιμετώπισή του⁵⁵. Μετά από τρεις και πλέον δεκαετίες, σήμερα, τα πράγματα έχουν επιδεινωθεί δραματικά για την κατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος και της ανθρωπότητας. Αίτια παραμένουν τα βασικά χαρακτηριστικά του παγκοσμιοποιημένου πολιτισμού και η κατεστημένη νοοτροπία που τροφοδοτούν. Εν συντομία τα χαρακτηριστικά αυτά μπορούν να συνοψισθούν στη μανία για εξουσία, έλεγχο και δύναμη. Ένας ολόκληρος πολιτισμός στηριγμένος σε μια αυταπάτη κυριαρχίας, και πάνω από όλα, με έλλειψη πραγματικής λογικής και ευαισθησίας⁵⁶ σε ότι αφορά στη σχέση μας με την «κοσμική πραγματικότητα»⁵⁷ και με ό,τι αυτή εμπεριέχει. Δηλαδή, εμάς τους ίδιους, τους συνανθρώπους μας και όλα όσα σημαίνουν ζωή. Η ευθύνη μας σχετίζεται με όλα όσα η κατάχρηση του φυσικού κόσμου σημαίνει, και δεν βαραίνει βεβαίως, τους αναρίθμητους που υποφέρουν από αυτή τη νοοτροπία. Οι κάθε λογής αδικημένοι του καιρού μας δεν έχουν συχνά τη δυνατότητα

⁵² Στ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία Θεώσεως*, ό.π., σσ. 432-435.

⁵³ *Υπέρ της του κόσμου ζωής*, ό.π., § 47. *Encyclical Letter “Laudato Si”*, ό.π., σσ. 71-74.

⁵⁴ π. Ι. Χρυσανγή, «Διάλογος για τη δημιουργία. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος και ο Πάπας Φραγκίσκος για τη φροντίδα της κτίσης», μτφρ. Ν. Ασπρούλης, *Αντίβολα*, 3, έκδ. Έν πλῶ, Αθήνα, 2019,», σσ. 275εξ. Ο. Clement, *Οι Καιροί που καλούν την Εκκλησία*, ό.π., σσ. 21εξ.

⁵⁵ Σημειώνεται, ότι ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 το περιβαλλοντικό ζήτημα αρχίζει να απασχολεί την παγκόσμια κοινότητα, με κορυφαίο ζήτημα κάθε σχετικής δράσης την περίοδο εκείνη τη μόλυνση του φυσικού περιβάλλοντος με τη χρήση φυτοφαρμάκων και ζιζανιοκτόνων. Το εναρκτήριο λάκτισμα έδωσε το βιβλίο της Rachel Carson το 1962 με τίτλο *Silent Spring*. (π. Ι. Χρυσανγή, *Βαρθολομαίος*, ό.π., σ. 245.)

⁵⁶ Η σημασία της ευαισθησίας όχι απλώς σε σχέση με τη λογική, αλλά ως μέτρο της λογικής και κατά συνέπεια της υπεύθυνης, στάσης το ανθρώπου μέσα στον κόσμο, χρειάζεται ενδεχομένως να εξεταστεί στη δυναμική της ως πυλώνας της προσπάθειας για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Είναι χαρακτηριστική η επιλογή του Πάπα Φραγκίσκου να πάρει με την εκλογή του το όνομα του Αγίου τα Ασίζης, «ὡς μιά ξεκάθαρη ἔνδειξη τῆς προτεραιότητας και εὐαισθησίας του πρὸς τοὺς περιθωριοποιημένους, τοὺς ἐδάλωτους καὶ τοὺς καταπιεσμένους στὴν παγκόσμια κοινότητα μας.», όπως σημειώνει ο π. Ι. Χρυσανγής στο άρθρο του, «Διάλογος για τη δημιουργία», ό.π., σ. 287. Το ίδιο παραδίδει ο π. Ι. Χρυσανγής στο άρθρο του, «Διάλογος για τη δημιουργία», ό.π., σ. 267. Ο. Clement, *Ταϊζέ*, ό.π., σσ. 61-62.)

⁵⁷ Στ. Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και Νεωτερικότητα*, ό.π., σ. 153.

αντίδρασης σε αυτή τη μορφή βίας και σε όλα όσα με τη σειρά της συνεπάγεται. Είμαστε, ωστόσο, όλοι μέρος της ίδιας τραγωδίας, του ίδιου εξελισσόμενου στον χρόνο ολοκαυτώματος της ζωής.

Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια ενός από τους προσκεκλημένους σε επεισόδιο του ντοκιμαντέρ του 1990, με τίτλο “Race to save the planet”⁵⁸. Η συμπεριφορά μας, τονίζει, προς το φυσικό περιβάλλον, είναι τόσο άσχημη, που θα μπορούσε να παραλληλιστεί με το να πετάμε ανεκτίμητης αξίας έργα ζωγραφικής στη φωτιά, μόνο και μόνο για να μαγειρέψουμε⁵⁹. Σήμερα, παρά τη συνεχή δράση για την αλλαγή παραδείγματος στη σχέση μας με το φυσικό περιβάλλον, η νόρμα του παγκόσμιου πολιτισμού παραμένει η καταστρεπτική μανία η οποία υπαγορεύει την ανάλωση του φυσικού κόσμου και του άλλου, ως αναλώσιμων, στην πυρά των αδηφάγων ορέξεων του σύγχρονου ανθρώπου. Η στάση μας είναι το μεγαλύτερο εμπόδιο που έχουμε να ξεπεράσουμε, για να οικοδομήσουμε μια νέα προοπτική στη σχέση μας με τον φυσικό κόσμο και οι άνθρωποι μεταξύ μας. Η προοπτική της ευχαριστιακής ανοικτότητας της Εκκλησίας είναι η μόνη ασφαλής πορεία προς την κατεύθυνση της υπαρκτικής αποκατάστασης της ανθρωπότητας και της φύσης, καθώς και των σχέσεων και συνδέσεων που τροφοδοτούν έως εσχάτων τη δημιουργική τους συνύπαρξη και ανάπτυξη⁶⁰.

Η διακονία του Οικουμενικού Πατριαρχείου «υπέρ της του κόσμου ζωής»

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο έχει από την δεκαετία του 1980 αναλάβει πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της κατανόησης του προβλήματος και της συμμετοχής στην επίλυση του, θέτοντας το στην ατζέντα των πρωτοβουλιών και των δράσεων της Εκκλησίας με πνεύμα συνεργασίας και εξωστρέφειας. Αναφέρουμε ενδεικτικά, την κοινή προσπάθεια των δύο Εκκλησιών, Κωνσταντινούπολης και Ρώμης, συνεχίζοντας την παράδοση συνεργασίας που εγκαινιάστηκε και αναπτύχθηκε σε πολλά θέματα, μεταξύ των δύο Εκκλησιών από το 1969⁶¹. Η Ορθόδοξη Εκκλησία συμμετέχει σε κάθε προσπάθεια διαλόγου. Η αρχή γίνεται με τη Γενική Συνέλευση του ΠΣΕ το 1983 στο

⁵⁸ Η σειρά ντοκιμαντέρ, “Race to save the planet”, με αφηγητή τον Roy Scheider και οικοδέσποινα τη Meryl Strip, αποτελείται από δέκα επεισόδια, προβλήθηκε από το τηλεοπτικό κανάλι *WBGH* της Βοστώνης, και εστιάζει στην ευθύνη και το καθήκον να κατανοηθεί η εξελισσόμενη οικολογική κρίση, και στην κατεπείγουσα ανάγκη για τις ενέργειες που θα επέτρεπαν στον πλανήτη να έχει μέλλον. (https://www.youtube.com/watch?v=6t7fH6o-Tq8&list=PLWkyi7pnV8VctXhVpWuJeIW3_28kV8R6e, ημερ. πρόσβασης: 24.5.2022).

⁵⁹ Η ζωή του κόσμου είναι ανεκτίμητη καθεαυτή. Σημειώνεται, η σχέση υλικότητας και κάλλους στο ζήτημα. Δεν είναι ανάγκη να διασώσουμε τον κόσμο επειδή είναι όμορφος αλλά επειδή είναι κτιστός. Το κάλλος είναι ιδιότητα με ρευστή σύσταση εντός της χωροχρονικής κατάστασης των πραγμάτων. Μόνον στη θεοειδία του, στον βαθμό δηλαδή που αποκαλύπτει το είναι του Θεού, μέσω των ενεργειών Του στον κόσμο, αποκτά το κάλλος οντολογική σταθερότητα: γίνεται δηλαδή χριστοειδές, πνευματοφόρο και ευχαριστιακά αδιάστατο από το υλικό είναι του κτιστού. Η υλικότητα είναι πρωταρχική συνθήκη ζωής και αειζωίας. Χωρίς αυτήν, η δημιουργική ροπή του κτιστού, και κατά συνέπεια το θεοειδές κάλλος, δεν θα ήταν παρά η φανταστική ενατένιση μιας απρόσιτης εσχατολογικής πληρότητας κάποιου πράγματος ξένου προς τον δικό μας καταδικασμένο στη φθορά και τον θάνατο, κόσμο. (Βλέπε σχετικά στο Ν. Νησιώτη, «Η φύση ως κτίση. Συμβολή στο πρόβλημα της μόλυνσης του περιβάλλοντος από φιλοσοφική και θεολογική άποψη», *Σύναξη* τχ. 14 (1985), σ. 101.

⁶⁰ Ο. Clement, *Ταιζέ*, ό.π., σσ. 61-62. Στ. Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και Νεωτερικότητα*, ό.π., σσ. 170-176.

⁶¹ π. Ι. Χρυσανγή, «Διάλογος για τή δημιουργία», ό.π., σ. 281.

Βανκούβερ, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να ακολουθήσει σειρά οργανωμένων συζητήσεων, ενώ κορυφαίες σημασίας αποδείχθηκαν προσυνοδικές διασκέψεις όπως στο Chambesy το 1986, οι διορθόδοξες διασκέψεις στη Σόφια το 1987, στην Πάτμο το 1988, όπου κεντρικός ομιλητής ήταν ο μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας, και στο Μινσκ το 1989. Την ίδια χρονιά, «1^η Σεπτεμβρίου 1989 ο Πατριάρχης Δημήτριος εξέδωσε την πρώτη Εγκύκλιο γύρω από το ζήτημα του περιβάλλοντος-25 χρόνια και πλέον πριν από την ανάλογη εγκύκλιο του Πάπα Φραγκίσκου»⁶². Η Διάσκεψη της Χάλκης από το 2012, είναι καρπός της διαρκούς μέριμνας του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου να αντιμετωπιστεί η οικολογική κρίση. Η Διάσκεψη στην προϊστορία της αριθμεί σειρά διασκέψεων από το 1994-1998, καθώς και τη διοργάνωση οκτώ συναντήσεων «εν πλω» την περίοδο 1995-2009, στις οποίες το επίκεντρο ήταν η προστασία των υδάτινων τόπων του πλανήτη⁶³.

Η Διάσκεψη της Χάλκης αποτελεί σήμερα εφαλτήριο και πρότυπο μιας σύγχρονης ιεραποστολικής αντίληψης και δράσης στο ζήτημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος. Είναι μία κατεξοχήν εμπνευσμένη πρωτοβουλία. Εστιάζει στην ευχαριστιακή κατανόηση, επανόρθωση και υπέρβαση των αμαρτιών και των εγκλημάτων που έχουμε διαπράξει έναντι του φυσικού περιβάλλοντος, και συνεχίζουμε να διαπράττουμε, εις βάρος του συνόλου της κτίσης, και επομένως και εις βάρος της ανθρωπότητας, που κοστίζουν αδιανόητη οδύνη για όλα τα πλάσματα της δημιουργίας. Στοχεύει στην οικουμενική προσπάθεια να θεραπευθούν τα τραύματα, οι αδικίες και τα κάθε είδους αδιέξοδα που προκαλεί η συνεχιζόμενη κατάχρηση του φυσικού κόσμου και το φάσμα των διακινδυνεύσεων που συνδέονται με αυτή⁶⁴. Στη μακροσκοπική της αποστολή εντός του γενικότερου πλαισίου μέριμνας και διακονίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας και Θεολογίας για τον σύγχρονο κόσμο, η Διάσκεψη είναι μια προσπάθεια να ανακτήσει η ανθρωπότητα την ευχαριστιακή αίσθηση του «μέτρου» των πραγμάτων στη θεανθρώπινη τους υπόσταση, όπου βρίσκεται και η λύση του προβλήματος⁶⁵.

Η πορεία του σύγχρονου πολιτισμού μας δείχνει ότι η επίλυση των αδιεξόδων που διαρκώς πολλαπλασιάζονται σε συνθήκες εντεινόμενης οικολογικής κρίσης, δεν είναι δυνατή μέσω επιμέρους προσπαθειών, όσο προηγμένες και συνεπείς και εάν είναι, χωρίς μια ολιστική αντιμετώπιση. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης καλώντας, όπως εισαγωγικά αναφέραμε, «να αναγνωρίσουμε τις αμαρτίες μας απέναντι στη δημιουργία»⁶⁶, επισημαίνει ότι το πρόβλημα της καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος έχει «ήθικες και πνευματικές ρίζες»⁶⁷. Κυρίως, έχει καταδείξει ότι η

⁶² π. Ι. Χρυσανγή, *Βαρθολομαίος*, ό.π., σ. 246.

⁶³ π. Ι. Χρυσανγή, ό.π., σσ. 245-265· “Formulating a holistic plan in parishes and communities”, at the *Orthodox Academy of Crete*, June 28, 2021, *ανάτυπο*, σσ. 1-3.

⁶⁴ π. Ι. Χρυσανγή, “Expanding the Scope of Ecology. The environmental Vision of the Ecumenical Patriarchate”, *ανάτυπο*, σ. 25.

⁶⁵ Για το έργο της Διάσκεψης της Χάλκης, βλ. στον ιστότοπο: [HALKI SUMMIT | Heybeliada, Turkey](https://www.halki-summit.com/), (ημερ. πρόσβασης 6.4.2022).

⁶⁶ π. Ι. Χρυσανγή, «Διάλογος για τη δημιουργία.», ό.π., σ. 278.

⁶⁷ ό.π.

λύση του προβλήματος συνοψίζεται στον «άσκητισμό»⁶⁸, δηλαδή στον τρόπο ύπαρξης, μαρτυρίας και διακονίας της Εκκλησίας μέσα στον κόσμο.

Η καλλιέργεια της αγαπητικής στάσης και του ευχαριστιακού ήθους της Εκκλησίας, φανερώνει ποια είναι η αιτία της αμαρτίας και ποιος ο τρόπος υπέρβασής της. Κάτω από το βάρος της πτώσης, άνθρωπος και κόσμος παραμένουν δέσμιοι των δεινών και της οδύνης που η αμαρτία γεννά ασταμάτητα όσο φθείρουμε τον «ἄρραφο» θεανθρώπινο χιτώνα της δημιουργίας⁶⁹. Η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος είναι αμαρτία γιατί παρατείνει την πτωτική διακινδύνευση που δεν τελειώνει εκεί που η πεπερασμένη ύπαρξη του κτιστού βιώνει τον θάνατο, αλλά εισάγει στην παρούσα ζωή τον «πραγματικό θάνατο»⁷⁰. την «όριστική άποτυχία τῆς ζωῆς»⁷¹. την εμπειρία της «αιωνίου» οδύνης της αβύσσου για τον άνθρωπο και τον κόσμο. Είναι αμαρτία γιατί λειτουργεί ανατρεπτικά προς τη θεοειδή, φυσική κατά τη δημιουργική του προδιάθεση, ροπή του ανθρώπου και του κόσμου, να υπερβούν ενεργητικά την πτωτική ατέλεια μέσα στη χαρισματική σχέση του κτιστού με το άκτιστο. Ο άνθρωπος έχει την ελευθερία να αποδεχθεί ή να αποφύγει την κλήση του Θεού, να οδηγήσει τη δημιουργία προς τη θεοειδή της τελείωση. Ο Γρηγόριος Παλαμάς συνοψίζει τη σημασία της απαλλαγής της δημιουργίας από τα δεσμά της αμαρτίας, στην ομιλία του για τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος:

*«ὀδεύσωμεν πρὸς τὴν λάμπριν τοῦ φωτὸς ἐκείνου, καὶ τοῦ κάλλους ἐρασθέντες τῆς ἀναλλοιώτου δόξης, τὸ ὄμμα τῆς διανοίας τῶν γηϊνῶν μολυσμάτων ἐκκαθάρωμεν, πᾶν περιφρονοῦντες τερπνὸν καὶ περικαλλές, ὃ μὴ μόνιμον· ὃ, κἂν ἡδὺν δοκῆ, ἀλλ' ὀδύνην προξενεῖ τὴν αἰώνιον, κἂν ὥραν φέρῃ τῷ σώματι, ἀλλὰ τῇ ψυχῇ περιβάλλει τὸν δυσειδῆ χιτώνα τῆς ἀμαρτίας ἐκείνον, δι' ὃν δεθεῖς χειρὰς καὶ πόδας ὁ μὴ τὸ ἔνδυμα τῆς ἀφθάρτου συναφείας ἔχων, εἰς τὸ πῦρ ἐκείνο καὶ τὸ σκότος ἐξάγεται τὸ ἐξώτερον.»*⁷²

Χωρίς ανακαινισμένες τις αισθήσεις του κτιστού, δεν μπορούμε ούτε την αμαρτία να αναγνωρίσουμε σε αυτό που είναι, δηλαδή ως ροπή προς την ανυπαρξία ούτε την αποκατάσταση της θραυσμένης όψης του κόσμου, ως ιερατικό καθήκον του ανθρώπου μέσα στον χρόνο. Ένα καθήκον συνυφασμένο με τη χαρισματική ελευθερία της μυστηριακής υπόστασης του κόσμου δια του ευχαριστιακού τρόπου υπάρξεως του ανθρώπου. Για να αποκαταστήσουμε, επομένως, την εικόνα του κόσμου στη χριστοειδή της πληρότητα, απαλλαγμένα από τη σκοτεινή συνείδηση που την έστρεψε προς τον θάνατο, χρειάζεται να αποκτήσουμε «συναίσθηση τῆς συμφορᾶς» και «ὄρεξιν» για τη σωτηρία⁷³ κατά τον Γρηγόριο Παλαμά. Τότε ζούμε τηρώντας τη στάση της «ύπαρξιακῆς ἀγρυπνίας»⁷⁴, κατά την οποία είναι δυνατόν να είμαστε ενεργητικά

⁶⁸ ὁ.π.

⁶⁹ ὁ.π.· “Formulating a holistic plan in parishes and communities”, ὁ.π., σ. 3.

⁷⁰ O. Clement, *Οἱ Καιροὶ ποὺ καλοῦν τὴν Ἐκκλησία*, ὁ.π., σ. 17.

⁷¹ ὁ.π.

⁷² Γρηγορίου Παλαμά, *Ὁμιλία ΑΔ'*, ὁ.π., § 17, στ. 249-255, σ. 377.

⁷³ πρβλ.: «ὅταν τις στέρησιν ἔχων τῶν ἀναγκαίων πρὸς σωτηρίαν, ἀνεπαισθήτως ἔχη τῆς συμφορᾶς, ὄρεξιν οὐκ ἔχων πρὸς σωτηρίαν.» στο Γρηγορίου Παλαμά, *Ὁμιλία Γ'*, ὁ.π., § 1, στ. 5-6, σ. 57.

⁷⁴ Κ. Κορναράκη, *Ὁ ἄνθρωπος ἀπέναντι στὴν εἰκόνα του*, ὁ.π., σ. 70.

διάκονοι της δημιουργίας. Με αυτές τις προϋποθέσεις το οικολογικό πρόβλημα και η πραγματική δυνατότητα αντιμετώπισής του, γίνονται αντιληπτά.

Η εσωτερική δομή του προβλήματος της οικολογικής κρίσης

Η υπαρξιακή διάσταση της οικολογικής κρίσης

Είναι αναγκαίο να «αντιληφθούμε τις συνδέσεις», των πραγμάτων που συνθέτουν το πρόβλημα: “It’s all about perceiving connections”, όπως τονίζει ο π. Ι. Χρυσανγής στο κείμενό του “Formulating a holistic plan in parishes and communities”⁷⁵. Αυτό είναι δυνατόν να γίνει στο περιβάλλον της Εκκλησίας. Ο τρόπος της να κατανοεί τη σχέση ανθρώπου και κόσμου ως φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος, ως τόπου υπέρβασης της αμαρτίας και θεραπείας των συνεπειών της, είναι ευχαριστιακά συμπεριληπτικός. Γι’ αυτό αποτελεί και τη βάση οικοδόμησης των αναγκαίων όρων συναντίληψης και συνεργασίας από την τοπική έως την παγκόσμια κοινότητα για την αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης⁷⁶. Αυτού του είδους η στάση και η προσέγγιση προσφέρει ενδεχομένως τη δυνατότητα, η ανθρωπότητα να κάνει το επόμενο βήμα προς την κατεύθυνση της αποτελεσματικής αντιμετώπισης της σύνθετης κρίσης. Επείγει να αντιμετωπιστεί στην ιστορική φάση που διανύουμε, η κλιματική αλλαγή και η συνακόλουθη της ραγδαία κατάρρευση πολλών μορφών ζωής του φυσικού μας κόσμου. Πρόκειται για κατάσταση η οποία χωρίς τη λήψη δραστικών μέτρων, φαίνεται να είναι μη αναστρέψιμη.

Θα σταθούμε ιδιαίτερος στην πιο κρίσιμη εσωτερική «σύνδεση» του προβλήματος. Στη σχέση μεταξύ των «επιλογών» μας και των επιπτώσεών τους. Επιλογές οι οποίες συνδέουν άρρηκτα το οικολογικό ζήτημα με την κυριαρχία του συστήματος της οικονομίας και τις εσωτερικές κοινωνικές, πολιτικές, ηθικές, κ.λπ., συναρθρώσεις του. Εάν προσεγγίζαμε το πρόβλημα από την προοπτική της ηθικής, δεν θα επιτυγχάναμε τίποτα περισσότερο από την τοποθέτηση του οικολογικού προβλήματος στο νάρθηκα του ωφελιμισμού, όπου δεν χωρούν ούτε η συσχέτιση της αμαρτίας με το *οικολογικό κακό*, ούτε η προοπτική επίλυσής του⁷⁷. Αντίθετα, σε ανθρωπολογική προοπτική, η οικολογική κρίση είναι ένα πρόβλημα κοσμολογικό, ή πιο ορθά κτισιολογικό⁷⁸ και εν τέλει σωτηριολογικό, γιατί όλες οι εσωτερικές και εξωτερικές διασυνδέσεις του «σφίγγονται» όλο και πιο πολύ, γύρω από τη ζωή του ανθρώπου, του κόσμου και του Θεού στη θεανθρώπινη ενότητά τους. Ενότητα σήμερα εκτεθειμένη στη φθοροποιό δύναμη του κακού. Σήμερα, που ο κόσμος απειλείται με αφανισμό και όχι απλώς με υποβάθμιση της δεδομένης στην εμπειρία του μοντέρνου ανθρώπου, αυτάρκειάς του, η αντιμετώπιση του προβλήματος μόνο καθολικά και οικουμενικά μπορεί να έχει

⁷⁵ Ι. Χρυσανγή, “Formulating a holistic plan in parishes and communities”, *ό.π.*, σσ. 3-5.

⁷⁶ π. Ι. Χρυσανγή, “Expanding the Scope of Ecology. The environmental Vision of the Ecumenical Patriarchate”, *ό.π.*, σ. 1-2. μητρ. Περγάμου Ι. Ζηζιούλα, *Η κτίση ως ευχαριστία*, *ό.π.*, σσ. 17-30.

⁷⁷ π. Ι. Χρυσανγή, “Formulating a holistic plan in parishes and communities”, *ό.π.*, σ. 5. μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Η κτίση ως ευχαριστία*, *ό.π.*, σσ. 41-43. Στ. Γιαγκάζογλου, «Πρόσωπο και έτερότητα», *ό.π.*, σσ. 88, 93· «Οντολογία και Ήθική», *Φρέαρ τχ.* 3 (2013), σσ. 275-281.

⁷⁸ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Η κτίση ως ευχαριστία*, *ό.π.*, σ. 68.

νόημα⁷⁹. Τη δυνατότητα αυτή προσφέρει η σημασία της ανθρωπολογικής αρχής της «συνεργίας», όπως η πατερική σοφία την έχει ερμηνεύσει και διδάξει στις διαστάσεις του μυστηριακού ρεαλισμού της εν Χριστώ ζωής της Εκκλησίας. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης συζήτησης, εστιάζουμε στη σημασία της ασκητικής προσπάθειας του ανθρώπου για την ανακαίνιση της δημιουργίας⁸⁰.

Απαιτείται, όμως, τόλμη, κάτι που κάθε πλάσμα του Θεού, μας διδάσκει με την ύπαρξή του και μόνο, ότι είναι άλλη μια έκφραση της βούλησης και των ενεργειών του Θεού. Κάθε πλάσμα μας διδάσκει αυτή την τόλμη· όπως ο “Rusty”, που ως παράδειγμα τόλμης για ζωή και πηγή έμπνευσης, μας συντροφεύει στην παρούσα μελέτη. Με τόλμη θα διασώσουμε τον κόσμο από το ανθρώπινο αδηφάγο πάθος για θάνατο, κάτι που παραμένει η βαριά ασθένεια του σύγχρονου πολιτισμού⁸¹. Το να σώσουμε τον κόσμο, σημαίνει να σώσουμε την πίστη, την αγάπη και την ελπίδα που είναι ο προαιώνιος «άρρηκτος» δεσμός Θεού, ανθρώπου και κόσμου· δεσμός που με τη χάρη του Πνεύματος εξελίσσεται εσχατολογικά μέσα στην ακινησία του πτωτικού χρόνου⁸². Η πνοή του Αγίου Πνεύματος ζωογονεί την ελπίδα μας να σώσουμε την κτίση από τις καταστρεπτικές δυνάμεις του κακού, τις οποίες οι δικές μας αμαρτωλές επιλογές έχουν εξαπολύσει έναντι του κόσμου. Η πνοή του Αγίου Πνεύματος ζωογονεί όλη τη δημιουργία από την αρχή των πάντων, με τον ακατάλυτο δημιουργικό λόγο της Αγάπης για να τον οδηγήσει στη σωτηριώδη τελειώσή του⁸³.

Αυτό είναι και το σημείο κλειδί του ζητήματος. Εάν κατανοήσουμε την εμβέλεια του πνευματολογικού παράγοντα, που δίδει στον άνθρωπο τη δυνατότητα της μυστικής αλληλοκατανόησης και της σωστικής συνάφειας όσων απαρτίζουν την ύπαρξη της δημιουργίας, τότε όλα τα επιμέρους στοιχεία του προβλήματος γίνονται αντιληπτά και αποκαλύπτουν ότι η λύση βρίσκεται στη σημασία της χαρισματικής ικανότητας του ανθρώπου να συνεργεί με τον Θεό στην πρόοδο της Οικονομίας Του. Ο άνθρωπος εν Χριστώ λαμβάνει τη βαπτισματική χάρη να επωμισθεί την αποστολή διατήρησης της ζώσας πνοής του κόσμου. Να κατανοήσει την πολυπλοκότητα, τον σκοπό και τον ρυθμό ζωής και εξέλιξης της δημιουργίας, την άφθονη και διαρκώς αυξανόμενη ποικιλία και απεγάδιαστη ενότητα που ο Θεός προσέφερε εξ αρχής σε όλη την κτίση, και ακατάπαυστα ενδυναμώνει μέσω των θείων ενεργειών Του⁸⁴. Είναι η δύναμη του Αγίου Πνεύματος που κάνει τον κόσμο και καθετί εντός του, όχι απλώς να ζήσει ως τον φυσικό του θάνατο, αλλά να υπάρξει ως μια εσχατολογικά δυναμική πραγματικότητα μέσα στα πεπερασμένα όρια του χωροχρόνου. Έτσι, αυτό που εμείς αναγνωρίζουμε για παράδειγμα, στον “Rusty” ως επιβιωτική ορμή, ως ένστικτο, δεν είναι παρά η

⁷⁹ *ό.π.*, σσ. 39-40. π. Ι. Χρυσανγή, “The Face of God in the World”, *ό.π.*, σσ. 2-4. Στ. Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και Νεωτερικότητα*, *ό.π.*, σ. 165.

⁸⁰ Στ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία Θεώσεως*, *ό.π.*, σ. 434-435· Βλέπε στο *Θεολογία και Νεωτερικότητα*, *ό.π.*, σ. 151 και υποσημείωση 154, σχετικά με την έννοια της «άνθρωπικης αρχής» (*Anthropic Principle*).

⁸¹ Ν. Νησιώτη, «Η φύση ως κτίση», *ό.π.*, σ. 96.

⁸² μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Η κτίση ως ευχαριστία*, *ό.π.*, σ. 97. *Ματθ.* 16, 17-19.

⁸³ Βλ. *Γεν. Α'*, 1-31 και *Ιω.* 1, 1-5.

⁸⁴ Ν. Νησιώτη, «Η φύση ως κτίση», *ό.π.*, σ. 100. Π. Νέλλα, «M. Lot- Borodine», *Un Maitre de Spiritualite byzantine, Nicolas Cabasilas*, (Βιβλιοκρισία), *Κληρονομία 1*, τχ. Α', (1969), σσ. 172εξ.

πραγμάτωση του ολόδικου του «κοσμικού»⁸⁵ λόγου, καθώς κατορθώνει να υπερκερνά το έλλειμμα του σε φυσικό μέγεθος, ενεργώντας με τόλμη. Αυτό το μικροσκοπικό πλάσμα δεν έχει καν την επίγνωση της ύπαρξής του και της μεγαλοπρέπειας του κατορθώματος της τόλμης του, ούτε των δυνάμεων που ανατίθενται στο είναι του από τη σοφία του Δημιουργού, και οι οποίες εγγυώνται την ικανότητα κάθε κτιστού όντος να τολμά να ζει και να ταιριάζει αρμονικά μέσα στο κοσμικό όλον⁸⁶. Η τόλμη του είναι του ανθρώπου εν Χριστώ, αποτελεί το εφελτήριο επί του οποίου η Εκκλησία σήμερα είναι ανάγκη να σταθεί με ετοιμότητα για να υποστηρίξει τον αγώνα της ζωής του κόσμου. Χρειάζεται να απλώσει γενναιοδωρα τη χαρισματική πνοή Της, αναζωογονώντας τις ζωτικές δυνάμεις του κόσμου της εμπειρίας μας, για να συνεχίσει το ταξίδι του προς τα έσχατα. Η πορεία μας σε αυτή την κατεύθυνση σημαίνει να διατηρούμε και να αυξάνουμε την τόλμη της εν Χριστώ αγάπης μας, του συστατικού δηλαδή, που ανάγει τη ζωή πιο πάνω από την απλή επιβίωση, στην ήδη εκπληρωμένη προσδοκία του ταξιδιού μας προς τον τόπο της αιώνιας ζωής.

Η μυστηριακή διάσταση της επίλυσης της οικολογικής κρίσης

Η οικολογική κρίση έχει υπαρξιακή διάσταση, και αυτό δίνει την ελπίδα για την υπέρβασή της. Η ελπίδα αυτή στηρίζεται στην «προσωπική διάσταση»⁸⁷ της σχέσης του ανθρώπου με την «ύλική» κτίση και με τον Θεό. Ο κόσμος της εμπειρίας μας δεν είναι «κτίμα»⁸⁸ ενός κυρίαρχου. Είναι ο κόσμος με τον οποίο συνυπάρχει και σχετίζεται ο άνθρωπος ως συνεργός και συνδημιουργός του Θεού. Η άρρηκτη σχέση Θεού, ανθρώπου και κόσμου φανερώνει γιατί είναι αναγκαία η συμμετοχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην προσπάθεια να εμπεδωθεί μια τελείως διαφορετική συνθήκη ζωής εδρασημένη στον εκκλησιασμό της δημιουργίας⁸⁹. Προσλαμβάνοντας τον κόσμο ευχαριστιακά, ο άνθρωπος τολμά ως πρόσωπο την πράξη της αγαπητικής υποχώρησης της επιθυμίας του για δύναμη και ισχύ, προς χάριν της ζωής του κόσμου ως έργο του κατεξοχήν Άλλου⁹⁰. Τα λόγια του μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα, δείχνουν προς την κατεύθυνση της λύσης:

«Η προσωπική προσέγγιση της δημιουργίας θά ανύψωνε ἔτσι τόν ὑλικό κόσμο στό επίπεδο τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἡ ὑλική κτίση μ' αὐτόν τόν τρόπο θά ἐλευθερωνόταν ἀπό τούς περιορισμούς της, καί περνώντας ἀπό τά χέρια τοῦ ἀνθρώπου θά ἀποκοτοῦσε καί ἡ ἴδια μιά προσωπική διάσταση, θά «ἐξανθρωπιζόταν»⁹¹.

⁸⁵ Στ. Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και Νεωτερικότητα*, ό.π., σ. 153.

⁸⁶ ό.π. Ν. Νησιώτη, «Η φύση ως κτίση», ό.π., σ. 96.

⁸⁷ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Η κτίση ως ευχαριστία*, ό.π., σ. 115.

⁸⁸ ό.π., σ. 114.

⁸⁹ Βλέπε στο Στ. Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και Νεωτερικότητα*, ό.π., σ. 153.: *Ὁ κόσμος δίχως τόν ἄνθρωπο καί ὁ ἄνθρωπος δίχως τόν κόσμο δέν ἔχουν κανένα νόημα ὑπαρξῆς. Ὁλόκληρη ἡ πραγματικότητα εἶναι γεγονός σχέσεων.*

⁹⁰ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Η κτίση ως ευχαριστία*, ό.π., σσ. 42εξ., 84-86, 114-115. Στ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία Θεώσεως*, ό.π., σ. 427.

⁹¹ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Η κτίση ως ευχαριστία*, ό.π., σ. 115.

Προηγείται βεβαίως, η ασκητική προσπάθεια που επιτρέπει στον άνθρωπο να «αποθηριοποιηθεί»⁹², όπως αναφέρει ο καθ. Κ. Μπελέζος στην ομιλία του «Αποκάλυψη και Οικολογία». Η *αποθηριοποίηση* του ανθρώπου δεν σημαίνει μόνο την απαλλαγή του από την πτωτική παθογένεια, αλλά πολύ περισσότερο, τη διάνοιξη της θεοποιητικής εκπλήρωσης του ασκητικού κατορθώματος, που συνοψίζεται στην επίγνωση και την πράξη του εν Χριστώ τρόπου ύπαρξης.

Η αποκατάσταση της εικόνας του ανθρώπου ως ιερέως και συνεργού του Θεού στην Οικονομία Του, και της εικόνας του κόσμου ως «μυστηρίου» και όχι ως κλειστού συστήματος πόρων και ισχύος, μπορεί να αποτελέσει τον άξονα μιας καινοφανούς «ύποστατικής» και «έκστατικής»⁹³ σχέσης ανθρώπου και φυσικού κόσμου. Σε αυτή τη βάση, είναι δυνατή η καλλιέργεια μιας οικολογικής συνείδησης με ενιαία *ανθρωποκεντρική και βιοκεντρική ταυτότητα*⁹⁴. Η ορθόδοξη θεολογική ανθρωπολογία μπορεί επομένως, να προσφέρει την ελπίδα μιας διακονίας από την πλευρά της Εκκλησίας με θυσιαστικό φρόνημα και χριστολογικό ρεαλισμό. Η διακονία της σαρκώνεται μέσα στην παραδοξότητα της σχέσης της με το είναι του «πτωτικού» κόσμου⁹⁵. Με τον *οικουμενισμό*⁹⁶ του μαρτυρίου και της μαρτυρίας της (*an ecumenism of martyrdom*) η Εκκλησία καλείται στην εποχή μας να κατανοήσει και να επιλύσει τα «θεμελιώδη υπαρξιακά προβλήματα» (*fundamental existential problems*)⁹⁷, τα οποία αφορούν στον άνθρωπο, το φυσικό περιβάλλον, τον πολιτισμό σε παγκόσμια κλίμακα, εκφράζοντας με τη διακονία της⁹⁸ την αγάπη του Θεού προς «τὸν πλησίον ὡς σεαυτὸν

⁹² από την Ομιλία του καθηγητή Κ. Μπελέζου, «Αποκάλυψη και Οικολογία», *Η Ορθόδοξη Παράδοση της Εκκλησίας και το φυσικό περιβάλλον. Κυριακάτικες Συναντήσεις, Μάρτιος-Ιούνιος 2023*, Ι.Ν. Αγίου Ανδρέα, Κτήμα Συγγρού, 4 Ιουνίου 2023.

⁹³ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Η κτίση ως ευχαριστία*, ό.π., 119.

⁹⁴ ό.π., σσ. 36, 90, 103, 115-119. Κ. Μπελέζου, «Αποκάλυψη και Οικολογία», ό.π. Στ. Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και Νεωτερικότητα*, ό.π., σσ. 160-161.

⁹⁵ *Υπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς*, ό.π., §§ 2, 4. *Ματθ.* 22, 37-39.

⁹⁶ Η διάκριση του μητροπολίτη Περγάμου Ι. Ζηζιούλα, στο κείμενό του για την εγκύκλιο *Laudato Si* «Pope Francis' Encyclical Laudato Si a comment» (Βατικανό 18.5.2015) στο [A Presentation by Metropolitan John of Pergamon on the Pope Francis' Climate Encyclical - Society Articles - Greek Orthodox Archdiocese of America \(goarch.org\)](#), ημερ. πρόσβασης: 25.5.2022) για τον «οικουμενισμό» της Εκκλησίας ως εγγενούς μέρους της ταυτότητάς της αλλά και ως διαρκούς διακονίας για της εκκλησιοποίηση του κόσμου, δείχνει προς την κατεύθυνση της υπαρξιακής διάστασης του προβλήματος της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και της σωτηριολογικής σημασίας της δράσης την οποία η χριστιανοσύνη ενωμένη χρειάζεται να κατανοήσει για να την αναλάβει στο πλαίσιο της σύγχρονης μαρτυρίας της. (ό.π. και π. Ι. Χρυσανγή, «Διάλογος γιά τή δημιουργία.», ό.π., σ. 288.) Ο οικουμενισμός στην χρονική, τη χωρική και την υπαρξιακή του πλευρά, (πρβλ.: *ecumenism in time, ecumenism in space, existential ecumenism*, στο μητρ. Ι. Ζηζιούλα, «Pope Francis' Encyclical Laudato Si a comment» (Βατικανό 18.5.2015), ό.π.) είναι το πρίσμα μέσω του οποίου διαθλάται, επαυξάνεται και φωτίζει τον κόσμο, ο εκκλησιολογικός ρεαλισμός της πίστης και της αγάπης ως διακονίας προς τον πλησίον. Ο όρος *οικουμενισμός* διαφέρει από την *οικουμενικότητα*, καθώς σημαίνεται στην δράση που απαιτείται για την επίτευξη της ενότητας των χριστιανικών εκκλησιών, ενώ η *οικουμενικότητα* αφορά στη διαχρονικά σταθερή και υπερκείμενη ιστορικών παραγόντων, ταυτότητα και αποστολή της Εκκλησίας. Η οικουμενικότητα επομένως, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι καθορίζει και προσδίδει τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας της Εκκλησίας και στον οικουμενισμό, οπότε κατανοούμε τη χρήση του όρου, στο πλαίσιο της αναγκαίας ενότητας που είναι προϋπόθεση για την επιτυχή δράση της Εκκλησίας στον τομέα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος.

⁹⁷ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, «Pope Francis' Encyclical Laudato Si a comment», ό.π.

⁹⁸ *Υπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς*, ό.π., § 1.

(Ματθ. 22:37-39)»⁹⁹. Εξάλλου, το ότι «δημιουργηθήκαμε μέ σκοπό τή διακονία τοῦ Θεοῦ, ἐννοοῦμε ὅτι δημιουργηθήκαμε γιά μιὰ κοινωνία ἀγάπης, κοινωνία μέ τή βασιλεία τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.»¹⁰⁰.

Ἡ καλλιέργεια τῆς ἀσκητικῆς κοινωνικότητας τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι προαπαιτούμενο γιὰ τὴν ἐνότητα, ἡ ὁποία θὰ ἐπιτρέπει ποιμαντικὴ καὶ ἱεραποστολικὴ δράση ἀξιόλογης ἐμβέλειας στα θέματα τοῦ περιβάλλοντος. Κυρίως καὶ πρωτίστως, ὁμως, θὰ ἀναδείξει τὴ μυστηριακὴ σχέση Ἐκκλησίας καὶ κόσμου με τὴν ἀνοικτότητα τῆς ἀγάπης καὶ τὴν εὐχαριστιακὴ ἀλληλοπεριχώρηση γιὰ τὴν υπέρβαση τῶν προβλημάτων ποὺ ταλανίζουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου, καὶ τοῦ στεροῦν τὴν προοπτικὴ τῆς ὄντως ζωῆς τοῦ. Στὴν προσπάθεια αὐτῇ, ἀντλώντας τὴ σταθερότητά τῆς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐμπειρία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς παράδοσης τῆς, ἡ Ἐκκλησία μπορεῖ νὰ υπενθυμίσει στὸν κόσμον τι σημαίνει γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου ἡ δημιουργικὴ «μεγαλοργία»¹⁰¹ τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ «ἀδιαίρετον τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν δημιουργίαν καὶ πρὸς τὸν ἄνθρωπον»¹⁰². Ἡ σωστικὴ δύναμη τῆς ἐν Χριστῷ συνεργίας μας εἶναι ἡ μόνη ἐλπίδα γιὰ τὴ διάσωση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ τὴν υφιστάμενη κατάσταση ἀκραΐας υπαρκτικῆς διακινδύνευσης¹⁰³.

Ἡ ἀνάληψη αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς σημαίνει πρακτικὰ, νὰ πάψει ὁ κόσμος νὰ θεωρεῖται μιὰ χωροχρονικὴ διάταξη πόρων πρὸς ἐκμετάλλευση, ὅπως ὁ «μοντέρνος ἀνθρωποκεντρισμός» (*modern anthropocentrism*) καὶ ἡ «τεχνολογικὴ σκέψη» (*technological mind*)¹⁰⁴ τὸν θέτουν στὸ πλαίσιο τῆς λειτουργικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἰσχύος σκιωδῶν δυνάμεων καὶ καταναγκασμῶν. Το νὰ αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος τὸν κόσμον σε ὅ,τι πραγματικὰ εἶναι στὴ χριστοειδῆ πληρότητα τοῦ, τὴ θεοποιητικὴ ροπὴ τοῦ, σε ὅλο τὸ «ἀνεξερεύνητο, πολυδιάστατο καὶ ἀπροσπέλαστο βάθος»¹⁰⁵ τοῦ, εἶναι δυνατότητα με τὴ χάρι τῆς Ἁγίου Πνεύματος, συναρτώμενη στὸ ὅλον τῆς κοσμικῆς δημιουργίας. Ὅλα ὅσα σημαίνουν ζωὴ εἶναι μιὰ δυνάμει ἐσχατολογικὴ πραγματικότητα, ἡ ὁποία μέσα στὸν χρόνο ἀναπτύσσει τὶς δυνάμεις τῆς, στραμμένη πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ θείου φωτός, μαζί με τὸν ἄνθρωπο. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀσκητικὰ σμιλεύει τὸ πρόσωπο τῆς κτιστῆς πραγματικότητας, ἔργο ἀνεπίγνωστο στὴν οὐσία τοῦ ἀπὸ τὸν ἴδιο, «σύμμορφο» ὁμως κατὰ τρόπο παράδοξο, πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, προάγει τὴ δημιουργία σταδιακὰ καὶ κατὰ χάρι πρὸς τὴν κληρονομία τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ¹⁰⁶.

⁹⁹ ὁ.π., § 2.

¹⁰⁰ ὁ.π., § 2.

¹⁰¹ π. Ι. Χρυσανγή, «Διάλογος γιὰ τὴ δημιουργία.», ὁ.π., σ. 282.

¹⁰² Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχῃ Βαρθολομαίου, «Πατριαρχικὸν Μήνυμα ἐπὶ τῇ ἡμέρᾳ προσευχῆς ὑπὲρ τῆς Προστασίας τοῦ Φυσικοῦ Περιβάλλοντος (01.09.2017)», ὁ.π., σ. 607.

¹⁰³ π. Ι. Χρυσανγή, «Διάλογος γιὰ τὴ δημιουργία.», ὁ.π., σσ. 277-282. Στ. Γιαγκάζογλου, Θεολογία καὶ Νεωτερικότητα, ὁ.π., σσ. 170-176. Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, ὁ.π., § 4. «Ἡ Ἀποστολὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας εἰς τὸν Σύγχρονον Κόσμον», 27 Ἰουνίου 2016. (<https://www.pemptousia.gr/2016/06/to-episimo-kimeno-tis-agias-ke-megalis-sinodou-gia-tin-apostoli-tis-orthodoxis-ekklisias-sto-sigchrono-kosmo/>)

¹⁰⁴ βλέπε στὸ *Encyclical Letter "Laudato Si"*, ὁ.π., σ. 86.

¹⁰⁵ Στ. Γιαγκάζογλου, Θεολογία καὶ Νεωτερικότητα, ὁ.π., σ. 161.

¹⁰⁶ Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὁμιλία ΑΕ', ὁ.π., § 4, στ. 36-45, σσ. 380-381. Στ. Γιαγκάζογλου, "Current Understandings of Human Being and Orthodox Anthropology", ὁ.π., σ. 744. μητρ. Ι. Ζηζιούλα, Ἡ κτίσις

Η δυνατότητα αυτή φαντάζει «άπιαστη» και ασύμβατη με τις δυνάμεις και κυρίως τις στοχεύσεις, τη ροπή και τα συμφέροντα που καθορίζουν την κατάσταση και την πορεία του σύγχρονου κόσμου. Η χριστιανική ωστόσο κοσμοθεωρία, και πιο συγκεκριμένα, η ορθόδοξη θεολογική ανθρωπολογία, στηρίζει στην ενότητα Θεός, άνθρωπος και κόσμος, τη δυνατότητα πραγμάτωσης μιας καινοφανούς ισορροπίας μεταξύ ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος¹⁰⁷. Η επίτευξη αυτής της ισορροπίας είναι υπόθεση προσωπικής ευθύνης και κινητοποίησης. Δεν μπορεί να επιτευχθεί ούτε να ισχύσει ως κανόνας συμμόρφωσης, γιατί αφορά σε ένα πρόβλημα οντολογικό και όχι ηθικό. Μπορούμε να γίνουμε μεταξύ μας και στη σχέση μας με ό,τι απαρτίζει τον κόσμο ησυχαστικοί και «αθόρυβοι»¹⁰⁸, τόσο ώστε να αφουγκραστούμε τον θεανθρώπινο παλμό της ζωής κάθε ύπαρξης ανενόχλητο από τους τρομακτικούς θορύβους του χάους και της διάσπασης της δημιουργίας;

Μπορούμε να δημιουργήσουμε τις προϋποθέσεις για να σημάνει, έστω και την «ενδεκάτη» ώρα¹⁰⁹ της γης, στην άκρη της ζωής, ο «ύπαρξιακός χρόνος»¹¹⁰ της όντως ζωής του Θεού; Μόνο τότε θα μπορούμε να αισθανόμαστε με ευαισθησία, να γνωρίζουμε με λογική και να εργαζόμαστε με ταπεινοφροσύνη για τη διατήρηση των απαραίτητων για την ευχαριστιακή έως τη θέωση, ιστορική πορεία και πρόοδο της δημιουργίας, πέρα από τα όρια του κύκλου της φθοράς. Στην ευχαριστιακή πραγματικότητα της σχέσης κτιστού και ακτίστου, ο ιστορικός χρόνος πληρούται από τη ζωτικότητα της συνύπαρξης με τον Χριστό. Σε αυτόν τον χρόνο μπορούμε ακόμη και χωρίς να έχουμε τη γνώση και «τὴν αἴσθησι τοῦ ὄλου»¹¹¹ των πραγμάτων, να αφουγκραζόμαστε και να αισθανόμαστε στη δική μας καρδιά τον παλμό της ζωής του Θεού και της ζωής της δημιουργίας Του¹¹².

Συμπεράσματα- Επίλογος

Συνοψίζοντας, σημειώνουμε ότι η ευρύτητα του θέματος δεν επιτρέπει στις γραμμές αυτές ούτε καν την αναφορά σε καίριες πλευρές του. Ευελπιστούμε ωστόσο, να

ως ευχαριστία, ό.π., σ. 115. Ν. Νησιώτη, «Ἡ φύση ὡς κτίσις», ό.π., σ. 94. Κ. Μπελέζου, «Αποκάλυψη και Οικολογία», ό.π.

¹⁰⁷ Το θέμα αφορά στην ισορροπία μεταξύ *ανθρωποκεντρικότητας* και *βιοκεντρικότητας*. Μιας καινοφανούς *ανθρωποκεντρικότητας* απαλλαγμένης από την μορφή του ανθρώπου κυρίαρχου και της μηχανιστικής επαύξησης της δύναμής του επί του φυσικού κόσμου, που όπως παραπάνω αναφέρουμε, είναι η νόρμα του σύγχρονου μας πολιτισμού. Και μιας *βιοκεντρικότητας* που μας επιτρέπει να δούμε τη δημιουργική πληρότητα της κτίσης στην υλική της διάσταση και τον οντολογικό δεσμό που την τροφοδοτεί, μέσα στην ενότητα Θεός, άνθρωπος και κόσμος, με τον ανθρώπινο παράγοντα εναρμονισμένο εντός της, μέσω της φροντίδας για την ευημερία του υλικού κόσμου. (Ομιλία Κ. Μπελέζου, «Αποκάλυψη και Οικολογία», ό.π., και Ν. Νησιώτη, «Ἡ φύση ὡς κτίσις», ό.π., σσ. 94-99, 101. Γεν. Α'-Β')

¹⁰⁸ βλέπε στο Γρηγορίου Παλαμά, *Όμιλία ΑΓ'*, ό.π., § 13, στ. 184, σ. 367, για τη σημασία της έκφρασης «αθόρυβοι διαμένοντες», δηλαδή ήρεμοι, ειρηνικοί, με ομοψυχία και δοξολογική στάση προς τον Θεό, μέσα στην καθημερινή ζωή και συναναστροφή.

¹⁰⁹ Κ. Κορναράκη, *Ό άνθρωπος ἀπέναντι στην εικόνα του*, ό.π., σ. 76.

¹¹⁰ Στ. Γιαγκάζογλου, «Νεωτερικότητα και ιστορία», ό.π., σ. 199.

¹¹¹ Στ. Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και Νεωτερικότητα*, ό.π., σ. 162.

¹¹² ό.π., σσ. 163-165. «Νεωτερικότητα και ιστορία», ό.π., σσ. 198-199. Βίος και Λόγος, ό.π., σσ. 365-369. S. Weil, *Το πρόσωπο και το ιερό*, ό.π., σσ. 11-12. Κ. Κορναράκη, *Ό άνθρωπος ἀπέναντι στην εικόνα του*, ό.π., σ. 117-118.

αποδόθηκε έστω και ελλειπτικά, το κρίσιμο και πολύπλοκο πρόβλημα της οικολογικής κρίσης στην εποχή μας, και να αναδείχθηκε η σημασία της ασκητικής στάσης του εν Χριστώ προσώπου μέσα στον κόσμο, ως απόλυτο κέντρο κάθε προσπάθειας της ορθόδοξης Εκκλησίας και θεολογίας για την επίλυσή του.

Στο πλαίσιο αυτό, διακρίνουμε τα εξής σημεία αναφοράς:

1. Η προσπάθεια που απαιτείται σε παγκόσμιο επίπεδο για την αντιμετώπιση της διαρκώς εντεινόμενης πρόκλησης και διακινδύνευσης για την ύπαρξη του φυσικού περιβάλλοντος, έχει ξεπεράσει το σημείο των «εύκολων λύσεων»¹¹³ και της πολιτικής ή διαχειριστικής λογικής της κρίσης, καθώς πρόκειται για ένα πρόβλημα όλο και πιο σύνθετο, με ήδη δυσοιόωνες προεκτάσεις στο παρόν και το μέλλον.

2. Η αντιμετώπιση του προβλήματος αποτελεί αναπόσπαστο, καθοριστικό μάλιστα, μέρος της αποστολής της ορθόδοξης Εκκλησίας στην εποχή μας για τη διακονία του κόσμου. Μια αποστολή που στέκει πάνω στον τρόπο που το ευχαριστιακό και ασκητικό φρόνημα στην οικουμενική του διάσταση, είναι ο κοινός τόπος της ελπίδας για πανανθρώπινη συνεργία, «τῆς φροντίδας καί τῆς συμπόνοιας»¹¹⁴, της προσωπικής ευθύνης για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης¹¹⁵.

3. Η ασκητική τόλμη της Εκκλησίας να βηματίζει πάνω στο κενό της ιστορίας, της επιτρέπει και στην εποχής μας, το υπαρκτικό γιγανταιώρημα της αγιότητας πάνω από την άβυσσο του κάκου, κρατώντας ολόκληρο τον κόσμο στους ώμους της ανθρώπινης ύπαρξης. Η πρόκληση αυτή είναι δύσκολο και επικίνδυνο εγχείρημα. Ωστόσο, δεν είναι και ακατόρθωτο, καθώς μαρτυρεί το παράδειγμα της Θεοτόκου και των αγίων¹¹⁶. Η Εκκλησία καλείται σήμερα, όπως η Θεοτόκος «βοηθὸς ὑπῆρξε τῷ πλάσῃ»¹¹⁷, στον εγκαινιασμό του καιρού της διάσωσης και ανακαίνισης του κόσμου από την παγίδα του κακού, προκειμένου να σαρκώσει και πάλι την προσδοκία της σωτηρίας, με τον «ρεαλισμό τῆς ἀγιότητος».¹¹⁸ Η αγιότητα σημαίνει την εν Χριστώ συνεργία Θεού και ανθρώπου· σημαίνει την ελπίδα ότι ο κόσμος μπορεί να σωθεί ακόμα και τώρα που πνίγεται στην ερήμωση και τις βουβές κραυγές των δυστυχημένων¹¹⁹. Στα γραπτά της Σιμόν Βέλ (1909-1943) υπάρχει μια αναφορά στην ανάγκη να δημιουργήσουμε τις συνθήκες που επιτρέπουν να ακούγεται στον κόσμο η «κραυγή» της ανθρώπινης καρδιάς «ενάντια στο κακό»¹²⁰: «ένα δημόσιο σχολείο», «ένα καθεστώς» και «ένα θεσμικό σύστημα» με «ανθρώπους ικανούς και πρόθυμους να την ακούσουν αυτή την

¹¹³ A. Heywood, *Διεθνείς Σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, ό.π., σ. 832.

¹¹⁴ π. Ι. Χρυσανγή, «Διάλογος για τή δημιουργία.», ό.π., σ. 288.

¹¹⁵ ό.π., σ. 286. "The world as Sacrament.", ό.π., σ. 1.

¹¹⁶ Νικολάου Καβάσιλα, «Λόγος εις τήν Γέννησιν», στο *Ἡ Θεομήτωρ, Τρεῖς θεομητορικὲς ὁμιλίαι*, κείμεν.-μτφρ.-εισαγωγή-σχόλια Π. Νέλλα, *Σειρά Ἐπὶ τῆς πηγῆς, Ἐκλεκτά Πατερικά Κείμενα*, 2, έκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, 2010, § 3, σ. 52. Ο. Clement, *Οἱ Καιροὶ ποὺ καλοῦν τὴν Ἐκκλησία*, ό.π., σ. 23.

¹¹⁷ Νικολάου Καβάσιλα, «Λόγος εις τήν Γέννησιν», ό. π., § 17, σ. 104.

¹¹⁸ Π. Νέλλα, «M. Lot- Borodine», *Un Maitre de Spiritualite byzantine, Nicolas Cabasilas*, ό.π., 1969, σ. 174.

¹¹⁹ Ο. Clement, *Οἱ Καιροὶ ποὺ καλοῦν τὴν Ἐκκλησία*, ό.π., σσ. 23εξ.

¹²⁰ S. Weil, *Το πρόσωπο και το ιερό*, ό.π., σ. 11.

κραυγή και να την καταλάβουν»¹²¹. Μήπως τελικά το να σωθεί το φυσικό περιβάλλον και ότι απαρτίζει τον κόσμο της εμπειρίας μας από το κακό είναι τόσο απλό, αλλά και τόσο τολμηρό;

Η ανθρωπότητα ενωμένη μπορεί να κάνει μυστικά και χαρισματικά το οικουμενικό «άλμα» του ασκητικού ήθους, γιατί έχει την «απόλυτη» ελευθερία της από τα εγκοσμιοκρατικά κριτήρια, να ακούσει την «κραυγή» της καρδιάς κάθε πλάσματος μέσα στη δημιουργία, να αισθανθεί την οδύνη της φύσης που σβήνει, και να απαντήσει με την τόλμη της προσευχής και της θυσίας. Στο μυστικό βάθος της σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό, ρέει ανεξάντλητα η χριστοφόρα τόλμη που μας επιτρέπει να αισθανόμαστε το φυσικό περιβάλλον ως τον τόπο του «μυστηρίου»¹²² της ζωής, να περπατάμε με τον βηματισμό του Θεού (*Γεν. Γ', 8.*) στην έρημο του κακού, με όλη την οντολογική ανεπάρκεια της ύπαρξής μας αλλά και με την τόλμη που χρειάζεται να έχουμε για να τηρήσουμε την εντολή Του: «εργάζεσθαι αὐτὸν [τον κόσμο] καὶ φυλάσσειν.» (*Γεν. Β', 15.*) Σε αυτή την εντολή η εμπιστοσύνη του Θεού προς τον άνθρωπο¹²³, σφραγίζει ανεξίτηλα τη σχέση ανθρώπου και δημιουργίας στην ιστορική της διαδρομή, και δυναμώνει την ελπίδα να αντιμετωπίσουμε ρωμαλέα κάθε δυσθεώρητη πρόκληση, για να διασώσουμε και να οδηγήσουμε την κτίση ασφαλή στις πύλες της Βασιλείας Του.

Πηγές

Η Καινή Διαθήκη, έκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, 2015^{α'}.

Η Παλαιά Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο', έκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, 2012^{γ'}.

Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Ὁμιλίαι*, στο *Συγγράμματα, τόμος ΣΤ'*, Ὁμιλίαι, ἐπιμ.-εισαγωγή- σχόλια, Β. Στ. Ψευτογκᾶ, ἐκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη, 2015.

Νικολάου Καβάσιλα Χαμαετού, *Περί τῆς ἐν Χριστῶ ζωῆς*, σειρά: *Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν*, τομ. 22, Εἰσαγωγή- κείμενον-μετάφρασις- σχόλια Παναγιώτη Κ. Χρήστου, νέα μτφρ.- επιμ. Ἑλ. Μερετάκης, Πατερικὲς ἐκδ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 2011, σσ. 263-661.

- «Λόγος εἰς τὴν Γέννησιν», στο *Ἡ Θεομήτωρ, Τρεῖς θεομητορικὲς ὁμιλίαι*, κείμεν.- μτφρ.- εισαγωγή- σχόλια Π. Νέλλα, *Σειρά Ἐπὶ τὰς πηγᾶς, Ἐκλεκτὰ Πατερικὰ Κείμενα*, 2, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, ⁵2010.

¹²¹ ὁ.π., σσ. 11-12.

¹²² Πρβλ: τη διατύπωση του μητρ. Ι. Ζηζιούλα, στο του ιδίου *Η κτίση ως ευχαριστία*, ὁ.π., σ. 43: «καταστρέψαμε τὴν «κόσμο-θεωρία» (ἢ ἔμφαση στὴ λέξη «κόσμος»), τὴν κατανόηση τοῦ κόσμου, στὸν ὁποῖο ζοῦμε ὡς μυστηρίου, ὡς ἱερῆς πραγματικότητος» πολὺ πῖο εὐρύτερης ἀπὸ ὅ,τι τὸ ἀνθρώπινο μυαλό μπορεῖ νὰ συλλάβει ἢ νὰ περιλάβει, μιᾶς κοσμικῆς λειτουργίας, ὅπως περιγράφει τὸν κόσμο ὁ Ἑλληνας Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας Ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς τὸν ἑβδομο αἰῶνα.».

¹²³ ὁ.π., σσ. 63, 102-111. π. Ι. Χρυσανγή, «Διάλογος γιὰ τὴ δημιουργία.», ὁ.π., σ. 288.

Εγκύκλιος τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (Κρήτη, 2016), στο διαδικτυακό τόπο:

http://www.apostoliki-diakonia.gr/gr_main/dialogos/official/%CE%95%CE%93%CE%9A%CE%A5%CE%9A%CE%9B%CE%99%CE%9F%CE%A3.pdf.

Ἐπίσημο Κείμενο τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας:

- «Ἡ Ἀποστολή τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας εἰς τὸν Σύγχρονον Κόσμο», 27 Ιουνίου 2016, στο διαδικτυακό τόπο:

<https://www.pemptousia.gr/2016/06/to-episimo-kimeno-tis-agias-ke-megalis-sinodou-gia-tin-apostoli-tis-orthodoxis-ekklisias-sto-sigchrano-kosmo>.

«Ἐπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Τὸ κοινωνικὸ ἦθος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας», στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.goarch.org/el/social-ethos>, (24.5.2022)

Encyclical Letter “Laudato Si” of the Holy Father Francis on care for our common home, Βατικανό, 18.5.2015, στο διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_en.pdf (5.5.2022).

Exclusive: Patriarch Bartholomew on Pope Francis' Climate Encyclical, Time, στο [Exclusive: Patriarch Bartholomew on Pope Francis' Climate Encyclical | Time](#), (ημερ. πρόσβασης, 25.5.2022

Οικουμενικὸ Πατριάρχῃ Βαρθολομαίου, «Πατριαρχικὸν Μήνυμα ἐπὶ τῇ ἡμέρᾳ προσευχῆς ὑπὲρ τῆς Προστασίας τοῦ Φυσικοῦ Περιβάλλοντος (01.09.2017)», στο *Ἐκκλησία*, τχ. 8', 2017, Ἀθήναι, 2017, σσ. 606-607.

Ὀμήρου Ὀδύσσεια, ἀρχαίον κείμενον καὶ ἐμμετρὴ μετάφραση. Ἀ. Ἐφταλιώτη, ψηφιακὴ ἐκδοση, ἀδεία διανομῆς Public Domain, 2008. (στο <https://www.openbook.gr/omiroy-odysseia/>)

Βιβλιογραφία

Γιαγκάζογλου, Στ., *Θεολογία καὶ Νεωτερικότητα. Δοκίμια γιὰ τὴ συνάντηση τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας μὲ τὸν σύγχρονον κόσμον*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα, 2023.

- *Βίος καὶ Λόγος στὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση, Δοκίμια θεολογικῆς γνωσιολογίας*, (Ἀθήνα, ἐκδ. Δόμος, 2016).
- «Ὀντολογία καὶ Ἠθικὴ», *Φρέαρ* τχ.3 (2013), Ἀθήνα, σσ. 275-286.
- «Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καὶ Θεολογία τῆς Ἱστορίας», *Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς Πολιτιστικὸ Ἐπίτευγμα καὶ τὰ Προβλήματα τοῦ Σύγχρονου Ἀνθρώπου*, τόμ. Γ', *Ὁρθοδοξία καὶ [Μετα-] Νεωτερικότητα*, επιμ. Σπ. Αθανασοπούλου-Κυπρίου, Στ.

Γιαγκάζογλου, Α. Μαράς, (Πάτρα, εκδ. Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 2008), σσ. 15-80.

- “Current Understandings of Human Being and Orthodox Anthropology”, *Regnum Studies in Global Christianity. Orthodox Handbook on Ecumenism*, ed. P. Kalaitzidis et al, World Council of Churches, publ. Regnum Books International Regnum, Oxford, 2014, σσ. 741-745.
- «Νεωτερικότητα και ιστορία», *Ευθύνη*, τχ. 436 (2008), Αθήνα, σσ. 196-199.
- «Πρόσωπο και έτερότητα. Δοκίμιο για μιὰ θεολογία τῆς έτερότητας», *Ἰνδικτος*, τχ. 21 (2006), Αθήνα, σσ. 87-125.
- *Κοινωνία Θεώσεως. Ἡ σύνθεση χριστολογίας και πνευματολογίας στό ἔργο τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, εκδ. Δόμος, Αθήνα, 2001.

Clement, O., *Ταιζέ. Ἐνα νόημα για τῆ ζωή*, μτφρ. Καίτη Χιωτέλλη, εκδ. Μαΐστρος, Αθήνα, 2015.

- *Οἱ Καιροί ποῦ καλοῦν τὴν Ἐκκλησία*, μτφρ. Κ. Σπαθαράκης, έπιμ. Κ. Χιωτέλλη, εκδ. Μαΐστρος, Αθήνα, 2004.

Ζηζιούλα, I., μητρ. Περγάμου, *Ἡ κτίση ὡς Εὐχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στό πρόβλημα τῆς Οἰκολογίας*, εκδ. Προφύρα, Αθήνα, ³2019.

- «Pope Francis’ Encyclical Laudato Si a comment» (Βατικανό 18.5.2015) στο [Presentation by Metropolitan John of Pergamon on the Pope Francis’ Climate Encyclical - Society Articles - Greek Orthodox Archdiocese of America \(goarch.org\)](#), ημερ. πρόσβασης: 25.5.2022)

Κορναράκη, Κ., *Ὁ ἄνθρωπος ἀπέναντι στην εἰκόνα του. Κείμενα Πατερικῆς ἀνθρωπολογίας και ἠθικῆς*, εκδ. Ἄρμος, Αθήνα, 2011.

Μπελέζου, Κ., Ομιλία «Αποκάλυψη και Οικολογία», *Ἡ Ορθόδοξη Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας και το φυσικό περιβάλλον. Κυριακάτικες Συναντήσεις, Μάρτιος-Ιούνιος 2023*, Ι.Ν. Ἁγίου Ἀνδρέα, Κτήμα Συγγρού, 4 Ιουνίου 2023.

Νέλλα, Π., «M. Lot- Borodine», *Un Maitre de Spiritualite byzantine, Nicolas Cabasilas*, (Βιβλιοκρισία), *Κληρονομία 1*, τχ. Α’, (1969), σσ. 172-175.

Νησιώτη, Ν., «Ἡ φύση ὡς κτίση. Συμβολή στό πρόβλημα τῆς μόλυνσης τοῦ περιβάλλοντος ἀπό φιλοσοφική και θεολογική ἄποψη», *Σύναξη* τχ. 14 (1985), σσ. 93-102.

Σκοπτσόβα, Μαρία (Ευγενία) μοναχή, *Ὁ Ντοστογιέφσκι και ο σύγχρονος κόσμος*, εισ.-μτφρ. Δ. Β. Τριανταφυλλίδης, εκδ. s@mizdat, Αθήνα 2020.

π. Ι. Χρυσανγής, «Διάλογος για τή δημιουργία. Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Βαρθολομαῖος καὶ ὁ Πάπας Φραγκίσκος γιὰ τή φροντίδα τῆς κτίσης», μτφρ. Ν. Ασπρούλης, *Ἀντίβωλο*, 3, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Αθήνα, 2019, σσ. 275-290.

- *Βαρθολομαῖος. Αποστολή και ὄραμα*, προλ. Πάπα Ρώμης Φραγκίσκος και Πρ. Παυλόπουλος, επιμ. -μτφρ. Β. Αργυριάδη, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Αθήνα, 2018.
- “The World as Sacrament. Theological and Spiritual Roots of Hope and Joy”,
- “The Face of God in the World. Insights from the Orthodox Christian Tradition”, (ανάτυπο σσ. 1-25).
- “Formulating a holistic plan in parishes and communities”, at the *Orthodox Academy of Crete*, June 28, 2021, (ανάτυπο, σσ. 1-6).
- “Expanding the Scope of Ecology. The environmental Vision of the Ecumenical Patriarchate”, (ανάτυπο, σσ. 25-26).

Weil, S., *Το πρόσωπο και το ιερό*, μτφρ.- επιμ. Στ. Ζουμπουλάκη, ἐκδ. Πόλις, Αθήνα, 2018.

Διαδικτυακές πηγές

[HALKI SUMMIT | Heybeliada, Turkey](#), (ημερομηνία πρόσβασης: 6.4.2022)

<https://www.unhcr.org/>, (ημερομηνία πρόσβασης: 6.4.2022)

[BBC One - Big Cats, Series 1, Episode 1, The world's smallest cat](#), (ημερομηνία πρόσβασης: 5.6.2023).

<https://www.youtube.com/watch?v=W86cTioMv2U>, (ημερομηνία πρόσβασης: 8.5.2022).

<https://www.worldometers.info/gr/>, (ημερομηνία πρόσβασης: 6.4.2022).